

bopec

Iz prihodnjih števil

- **Božo Repe**
Nacionalni miti. Arena spominov?
Poboji, zatiranja, preganjanja, izgoni in druge oblike represije po drugi svetovni vojni ter njihova vloga v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev
- **Zoran Radonjić**
Otroci brez babic in jasic: položaj otrok v črnogorski plemenski družbi v drugi polovici 19. stoletja
- **Iz zapuščine Etbina Kristana**
Ženin iz Amerike (novela)
Maščevanje (drama v enem dejanju)
- **Senka Ciuha**
Gladiatorica
- **Cvetka Tóth**
Eksterna kozmična funkcija utopije
- **Estetika v 21. stoletju**
15. mednarodni kongres iz estetike, Makuhari, 27.–31. avgust 2001

V sodelovanju s Fundacijo Jožeta Ciuhe.

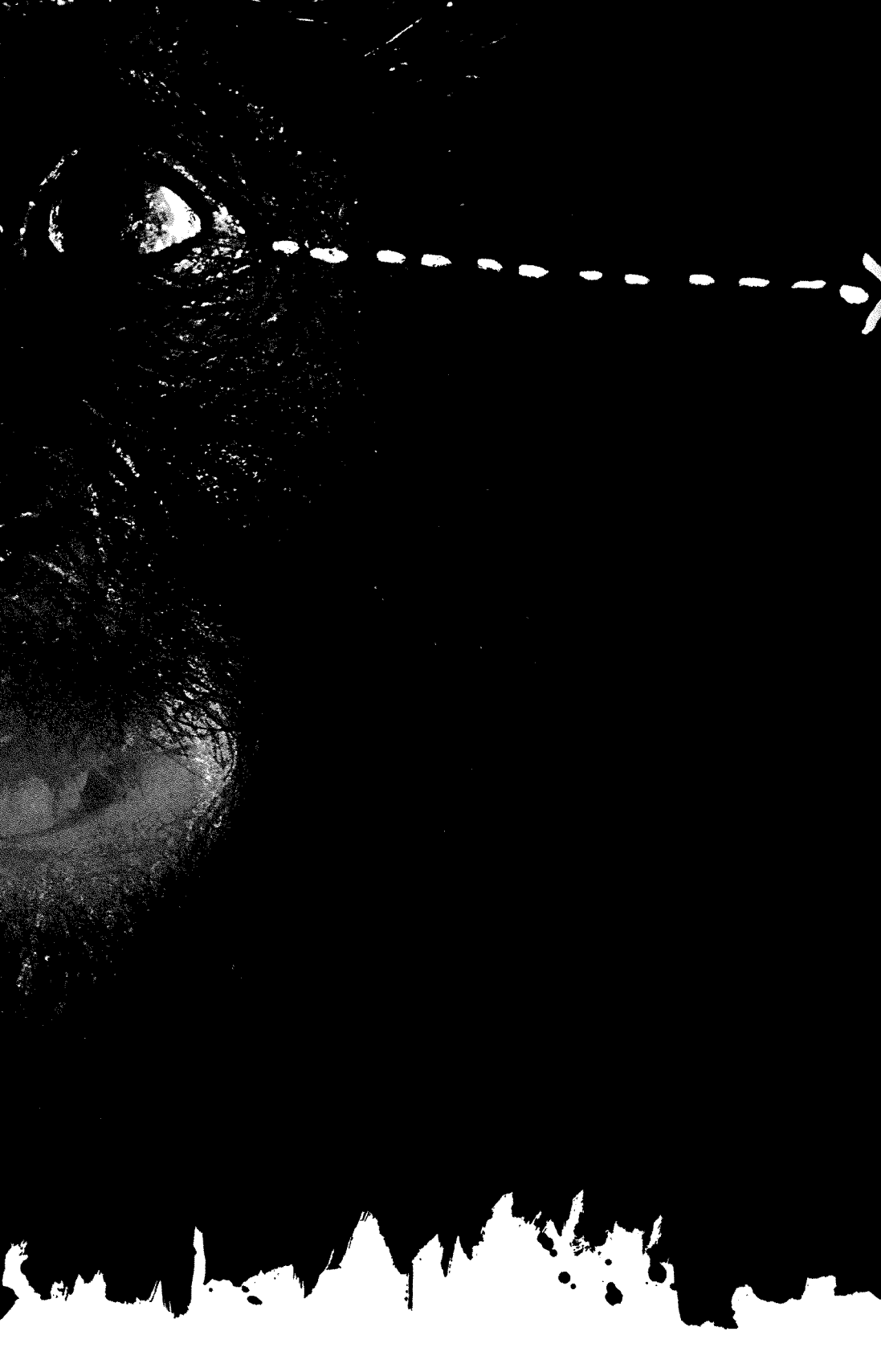
Monografske številke v pripravi

- **Mojca Ramšak**
Portret glasov: raziskave življenjskih zgodb v etnologiji – na primeru koroških Slovencev
- **Franc Fabec, Dejan Vončina**
Slovenska odporniška fotografija 1941–1945
- **Ljubljanski ilegalčki: skrb za ogrožene družine z otroki v Ljubljani 1941–1945**

horec

Kazalo

Taboriščni spomini 1942–43	5
Franc Pasetta	
<i>Pregnanstvo na otoku Ustica</i>	7
<i>O taborišču Fraschette d'Alatri</i>	39
Marija Mahnič	
<i>Moji spomini na internacijo v taborišču Fraschette d'Alatri</i>	49
Janko Kostnapfel	
<i>Pretresljivi kriki mater</i>	85
Mile Pavlin	
<i>Moč javnega mnjenja</i>	101
Iz zapuščine Antona Čamernika (1907–1995)	109
Damijan Guštin	
<i>Jetniški svet Antona Čamernika</i>	111
Anton Čamernik	
<i>Aktiv je zaživel!</i>	121
<i>Dokument!</i>	132
<i>Plavači</i>	143
<i>Mojster šverca</i>	148
<i>Dogodek 6. aprila 1942: slučaj Pero Horn</i>	150
<i>Zanimivo srečanje</i>	152
Vera Hutař	
<i>Tone Čamernik – dobrotnik v jetnišnici okrožnega sodišča v Ljubljani v letih 1941–1942</i>	167
<i>Dokumentarna priloga</i>	187
Odmevi	205
Janez Gradišnik	
<i>Še enkrat o Prostoru in času</i>	207
<i>Dokumentarna priloga</i>	218
Cvetka Hedžet Tóth	
<i>Odzivi na delo dr. Vojana Rusa Žive vrednote antifašizma</i>	261
Ivka Križnar	
<i>Slovenski (Peti) bataljon Prve krajiške udarne proletarske brigade</i>	271
Avtorski izvlečki	287

Taboriščni spomini 1942-43

Vhodna vrata v »kameron«. Izza njih Franc Pasetta, pisec teh vrstic.

Obe besedili sta del dnevnika, ki sem ga pisal od 5. marca 1942 do junija 1943. Zapise z naslovom *Pregnančev dnevnik* sem leta 1970 ponudil Partizanski knjigi, a so jih v uredništvu zavrnila – moteča naj bi bila njihova subjektivna in intimna narava, zato so mi svetovali predelavo, naj intimnost nadomestim z deskripcijo in objektivnostjo. Vendar se nisem želel odpovedati intimni naravi svojih zapiskov. Za njihovo objavo v reviji *Borec* sem se odločil, ker pričevanje o teh dveh taboriščih ni bilo še nikjer objavljeno in predstavlja nov dokument o taboriščnem življenju.

Franc Pasetta

Franc Pasetta

Pregnanstvo na otoku Ustica

Iz časa okupacije med drugo svetovno vojno je ostal temen spomin na taborišča, tako italijanska kot nemška. Italijanski sistem konfinacije je bil tako rekoč samodejno vključen v sistem taborišč, čeprav so ga vpeljali že pred drugo svetovno vojno in je deloval na svoj način.

Konfinacija pomeni pregnanstvo iz rodnega kraja in prisilno bivanje v določenem mestu z omejenim gibanjem. Poznali so jo že v Avstro-Ogrski in tudi v Kraljevini Jugoslaviji. V Italiji so ta sistem izpopolnili, še posebej v času fašizma, in ga uporabljali za izolacijo političnih nasprotnikov, ko jih zaradi pomanjkanja argumentov niso mogli obsoditi na zaporno kazen, bodisi za njihovo izolacijo po prestani zaporni kazni.

Sistem konfinacije je bolj prizadel primorske Slovence pod fašistično Italijo, saj je začel delovati takoj ob priključitvi Primorske in drugih krajev k Italiji. Med prvimi konfiniranci je bil škof Anton Mahnič, ki je bil pred in med prvo svetovno vojno škof na Krku. Italijani so ga zaradi spora z okupacijskimi oblastmi konfinirali v letih 1919–1920 v osrednjo Italijo. Primorski Slovenci se spominjajo konfinacije svojih protifašistov predvsem na otoke Elba, Ponza, Lipari, Ustica, Tremiti, Ventotene, kakor tudi v osamljena mesta v južni Italiji, na Siciliji in Sardiniji.

Po okupaciji in priključitvi t. i. Ljubljanske pokrajine k Italiji aprila 1941 so italijanske oblasti uvedle tak sistem tudi na tem območju. Taborišča Gonars, Rab in druga so začela delovati spomladi leta 1942, vzporedno z množičnimi racijami v Ljubljani in s spomladansko ofenzivo v teh krajih. V Ljubljanski pokrajini je pošiljanje ljudi v konfinacijo predhodilo transportom v taborišča. Seveda so konfinacijo vsi obtoženci doživljali enako kot internacijo oziroma taborišče.

Kadar je policija ocenila, da ni bilo osnove za obtožbo na zaporno kazen, je obtožene aktiviste ali privrženca Osvobodilne fronte in nasploh odporiškega

gibanja postavila pred posebno komisijo, ki so jo sestavljali predstavniki policije, karabinjerjev, vojske, fašija in sodstva; navadno je določila pet let konfinacije. Tako so 5. januarja 1942 odpeljali iz ljubljanskega sodnega zapora v Italijo prvih enajst konfinirancev, potem ko so v zadnjih dneh decembra 1941 obsodili vsakega izmed njih v posebnem postopku. V tej skupini sem bil tudi sam.

Aretacija in obsodba

Že pred drugo svetovno vojno, v letih 1936–38, ko sem bil soustanovitelj in aktivist Esperantskega kluba na rodni Vrhniki, sem se spoznal z mnogimi levo usmerjenimi ljudmi ne le na Vrhniki, temveč tudi v Ljubljani. Seznanil sem se tudi z nekaterimi organizacijami v tujini. Čeprav sem opravil tako imenovani »Christofov tečaj« – administrativno šolo v Ljubljani, v kateri sem se naučil stenografirati, kar je zelo vplivalo na mojo poznejšo življenjsko pot,¹ sprva nisem našel ustrezne zaposlitve in sem delal na združni žagi v Verdu pri Vrhniki.

Italijanska policija in karabinjerji so me prvič iskali 22. junija 1941, zato sem moral v ilegalo. Tako sem 11. junija skupaj z Andrejem Verbičem odšel na območje Ljubljanskega vrha, kjer sva postavila prvi tabor na Notranjskem. Tu se je formirala Borovniška četa.² Bil sem njen komandir, po prihodu Mirka Bračiča, ki ga je za poveljnika poslalo Glavno poveljstvo Slovenije, pa sem postal njegov namestnik. Skrbel sem tudi za povezavo s terenskimi organizacijami na območju Borovnice, Bistre, Vrhnike in Logatca.

V noči s 1. na 2. september 1941 sem se vračal s sestanka v Bistri. Na železniškem prehodu nad Bistro, med spuščeniimi zapornicami, sem padel v italijansko zasedo. Bil sem neoborožen. Teden dni so me karabinjerji zasliševali na Vrhniki; sleči sem se moral do golega in pretepali so me z vojaškimi pasovi, da bi priznal, da sem »ribelle« (upornik), jim povedal, kje je tabor, kdo so ostali »ribelli« in kdo jim pomaga na terenu. Čeprav so mi grozili z ustrelitvijo, sem odgovarjal le z »ne vem, ne poznam...«. Poslali so me v Ljubljano, najprej v policijske zapore, potem v šempetrsko kasarno. Zasliševal me je kvestor Messana, ki me je nato poslal s spremstvom vojakov in karabinjerjev v gozdove pod Ljubljanskim vrhom. Odpeljali smo se s kamioni. Italijani so bili namreč obveščeni, kje taborijo partizani. Pod Ljubljanskim vrhom so zahtevali, naj jim pokažem, kje je tabor. Ker nisem hotel priznati njegovega obstoja, so se odločili za skrajni pritisk. Moral sem si skopati približno meter globok grob, privezali so me ob drevo pred jamo in pet karabinjerjev je uperilo puške proti meni. Postavili so še zadnje vprašanje: »Kje je tabor?« Odgovoril sem: »Ne vem!« Prisilili so mi par klofut in me spet odpeljali v ljubljanski sodni zapor, kjer me je ponovno zaslišal

Messana. Tudi tokrat sem vztrajal pri trditvah, da sem se skrival, ker sem bil podoficir jugoslovanske vojske, namreč zaradi zahteve, da se morajo vsi oficirji in podoficirji bivše jugoslovanske vojske javiti na njihovem poveljstvu. V ujetništvo nisem hotel. Kvestor me je nato poslal pred komisijo, ki me je obsodila na pet let konfinacije.

Pot v internacijo

Petega januarja 1942 so nas z vlakom skupaj z obsojenci na zaporne kazni gonili od zavora do zavora: iz Ljubljane do Padove, po nekaj dneh prek Milana do Alessandrije, kjer so nas zadržali nekaj tednov. Obsojence na zaporne kazni so obdržali v teh zavorah.

Med potjo smo bili ves čas vklenjeni kot srednjeveški kaznjenci: po dva in dva so nas vklenili v lisice in nato vso skupino povezali vzdolž z verigo. Ko je moral kdo na stranišče, ga niso odvezali, tako da smo vedno vsi rožljali skozi vagon do stranišča. Karabinjerjev je bilo v spremstvu približno toliko kot jetnikov.

V spominu mi je ostal še posebej odhod z železniške postaje Padova. Karabinjerji so nas vklenjene gnali s perona proti izhodu postaje in potem do kamionov za prevoz do zavorov. Nahujskani domačini so nas že na izhodu sprejeli s kričanjem, zmerjanjem in pljuvanjem. Vse do kamionov so nas zmerjali z »banditti«, »ribelli«, »sciavi«, ženske pa so kričale, da pobijamo njihove sinove. Isto se je ponovilo na železniški postaji v Milanu.

Po mesecu dni potovanja od zavora do zavora smo se konfiniranci znašli v zavorah v Palermu na Siciliji, kjer smo prebili mesec dni, preden so nas uspeli prepeljati na otoček Ustica sredi Tirenskega morja. Doživeli smo namreč več zračnih napadov na mesto. Po prvih alarmih so nas nagnali v kletne prostore, kasneje pa so nas kar puščali v celicah, čeprav je bil pri enem od bombardiranj porušen precejšen del trakta jetnišnice, nekaj jetnikov pa je umrlo.

Prvi poskus prevoza na otok so preprečili Angleži z bombardiranjem pristanišča. Kot je bilo v navadi, smo bili vsi vklenjeni po dva in dva na skupni verigi. Po prvih bombah smo ostali sami sredi pristanišča. Karabinjerji so se razbežali na vse strani. Tovariši, ki so imeli bolj drobne roke, so jih lahko izvlekli iz lisic in so se tudi sami razbežali po mestu. Nekdo je bežal z lisicami na roki, tisti, ki je bil zadnji v vrsti, pa je vlekel za sabo dolgo verigo. Bežali smo brez cilja. Ko je nevarnost minila, so nas karabinjerji in policisti lovili po mestu in nas vrnili v jetnišnico. K sreči ni bil nihče ranjen, če ne upoštevamo oguljene kože na rokah tistih, ki jim je uspelo rešiti se iz lisic.

Pri drugem poskusu prevoza na Ustico nas je sredi morja zajel vihar, tako da je kapitan obrnil brodič nazaj proti Palermu. Vrnili smo se v jetnišnico, premočeni do kože in vsi pobruhani.

-6 (segue Ustica)

GORIZIA:

Giacomini Francesco
Koler Lodovico
Leban Giuseppe
Weimberger Giovanni
Zalaten Elvira

Tedeschi Bruno
Tommasini Umberto
Vatta Giuseppe
Zotti Giuseppe
Zuder Giuseppe

UDINE:

TRIESTE:

Benedetti Nazario
Blokar Lodovico
Bronzin Mario
Castagna Carlo
Citter Guido
Ferletti Ottavio
Ierse Giovanni
Lonzar Carlo
Lugt Massimiliano
Moresini Matteo
Natali Matteo
Negri Elio
Parison Giorgio
Parthen Willibaldo
~~Reinisch Umberto~~
Rivoli Renato
Russ Angelo
Schettini Domenico
Sedmak Benedetto
Strain Rodolfo
Stura Giuseppe
Sussan Bruno

Berra Luigi
Biondini Ezio
Buffon Giovanbattista
Calligaro Angelo
Collini Luigi
Cozzi Scate
Crisettig Antonio
D'Innocente Pietro
Giuseppi Costantino
Lucien Novello
Marsilio Eliseo
Mocenigo Carlo
Pernel Luigi
Piccoli Giovanni
Piemonte Daniele
Srebernic Giuseppe
Vaccaroni Giuseppe
Venturini Luigi

Del skupnega seznama konfinirancev na Ustici iz tedanjih italijanskih pokrajin: goriške (Gorizia), tržaške (Trieste), videmske (Udine), reške (Fiume), ljubljanske (Lubiana) in puljske (Pola).

-7 (segue Ustica)

FIUME:

Brgich Guerrino
Coverlizza Umberto
Hrabar Francesco
Lerch Stefano
Steinberger Emilio
Uicich Giovanni

LUBIANA:

Bergant Luigi
Biziak Pietro
Bozja Francesco
Brezar Giuseppe
Brunskole Leopoldo
Bule Valentino
Cedelnik Giovanni
Cernic Nicola
Debevo Božena
Debevo Giovanni
— Dormis Giuseppe
Drasler Francesco
Drinowsek Luigi
Drzaj Giuseppe
Filipic Zoroslav
Germovsek Cvetoslav
Holabar Jusitias
Hönigman Bojan
Houigsa: Giovanni

Ierele Francesco
Jakin Giovanni
Jaksa Ianez
Jamnikar Giovanni
Janez Miroslavo
Janezic Giovanni
Jerika Paolo
Kanduc Giuseppe
— Kaviric Giuseppe
Kaviric Ignazio
Kepec Ivan
Kermanner Dusan
Klopčic Alfredo
~~Kobal Rajko~~
Kocevar Giovanni
~~Kolesa~~
Kolesa Edoardo
Kovacic Giuseppe
Krasovec Francesco
Kudrea Emma
Kuk Giovanni
Lilek Cirillo
Lozar Francesco
Marincic Andrea
Marinko Valentino
Mausser Giovanni
Mavsar Francesco
Medved Giuseppe
Meznar Oscar
Miheuz Antonio
Mikus Francesco
Mlakar Adolfo
Mocilar Luigi

(segue Ustica)

Muhic Ivan
 Nosan Stanislao
 Novak Cveta
 Okretic Giuseppe
 Omezzu Giovanni
 Csredkar Marco
 Pasetta Francesco
 - Peclin Vincenzo
 Petriz Miroslavo
 Petrovic Luigi
 Piro Giovanni
 Plibersek Francesco
 Plut Giacomo
 - Prelog Andrea
 Rupaik Luigi
 Skof Slavko
 Slesar Cirillo
 Somrak Giovanni
 - Srai Francesco
 Starkel Stanislao
 Sterle Giovanni
 Strambeli Michele
 Tavor Adolfo
 - Telban Antonio
 - Telban Giuseppe
 Trkay Francesco
 - Trojer Giovanni
 - Tursic Vittorio
 Valentincic Paolo
 Vampelj Antonio
 Veronik Ieronomino
 Veronik Lovro

Volaj Francesco
 Walland Gabriele
 Zalaznite Giacomo
 - Zbogar Giovanni
 Zubalic Janko

POLA:

Beabic Giuseppe
 Berneticch Rodolfo
 Chmet Giusto
 Dussi Francesco
 Filipici Andrea
 Filippi Giovanni
 Malusa Matteo
 Mausich Santo
 Percavaz Rodolfo
 Ribarich Vittorio
 Stepich Pietro

+++++

GENOVA:

Ameri Pasquale
 Arnoldi Ettore
 Barisone Luigi
 Corte Roberto
 Da Bove Lorenzo
 Dalchè Guglielmo
 Longhi Pietro
 Lorenzet Giacomo

Ustica

Petega marca 1942 so nas po petih urah mirne plovbe iz Palerma pripeljali na otok Ustica. To je majhen, osamljen otok eliptične oblike s površino devetih kvadratnih metrov, oddaljen 38 morskih milj od Palerma oziroma Sicilije. Sam položaj, velikost in lastnosti površine so bili kot ustvarjeni za pregnanstvo, izolacijo in konfinacijo. To potrjuje tudi zgodovina otoka, saj je že v antiki gostil deportirane Kartažane in postal njihov grob. Enako vlogo je imel za punske, rimske in zgodnjekrščanske pregnance. Na začetku prejšnjega stoletja, leta 1911, je bil taborišče arabskih ujetnikov iz vojne s Turčijo za Cirenajko in Tripolitanijsko. Mnogi od teh pregnancev so na Ustici tudi pokopani.³

Med obema vojnama je bil otok središče pregnanstva – konfinirancev, voditeljev in pripadnikov raznih strank in protifašističnih gibanj. Tudi slovenski Primorci so se znašli na njem. Skupni seznam vseh političnih konfinirancev na otoku Ustica ima 17 strani.⁴ Razdeljen je na 74 italijanskih provinc in navedenih je 747 konfinirancev. Seznam potrjuje, da so sistem konfinacije uporabljali samo za italijanske državljane, h katerim so sodili tudi pregnanci iz t. i. Ljubljanske pokrajine. Iz italijanskih provinc je bilo največ konfinirancev iz Rima, čez sto. Za nas pa so zanimivi predvsem podatki iz pokrajin, kjer so prevladovali Slovenci: iz goriške pokrajine je bilo konfiniranih 5 oseb, iz tržaške 27, iz videmske 18, reške 6, ljubljanske 88 in puljske 11 oseb.

Slovenska imena in priimki na seznamu so sicer poitalijančeni, vendar jih lahko razpoznamo. Tako lahko ugotovimo, da je bilo samo na Ustici konfiniranih okrog 120 Slovencev, največ v času druge svetovne vojne oziroma okupacije. Jože Srebrnič iz Solkana in še nekateri pa so bili konfinirani iz krajev, ki so pripadali Italiji po prvi svetovni vojni, in to v medvojnem času.

Poudariti pa je treba, da skupni seznam ne vsebuje imen internirancev, ki jih je bilo v drugi polovici leta 1942 in leta 1943 mnogo več kot konfinirancev, tudi iz Slovenije. Stvarnejšo podobo, kako natrpan je bil otok v letih 1942–43, dobimo torej šele, ko prištejemo internirance iz Dalmacije, Črne gore, Metohije in Albanije, ki jih je bilo dosti več kot Slovencev, ter italijanske politične konfinirance in, nenazadnje, tudi mnogo italijanskih kriminalcev, ki so jih izolirali po opravljeni kazni.

Na otok so konfiniranci in interniranci prihajali v skupinah skozi vse leto 1942 in še v prvih mesecih leta 1943. Iz Palerma so jih pripeljali z ladjo »Ustica«, ki je bila stalna povezava s celino. V posameznih skupinah je pripeljala do trideset pregnancev, prevažala pa je tudi hrano, pošto, pakete, pri vračanju v Palermo civilno prebivalstvo, včasih konfinirance in internirance, ki so bili premeščeni v druga taborišča.

Sedemnajstega marca 1942 so pripeljali skupino petindvajsetih Jugoslovancev – Črnogorcev in Dalmatincev, tri dni pozneje še trideset Dalmatincev, 25. marca pa je prispela še ena skupina tridesetih Dalmatincev in Črnogorcev. Z njimi je prišel tudi Slovenec Jurij Milek, ki je nekaj časa prebil v zaporih v Padovi.

Drugo skupino Slovencev so pripeljali konec marca, naslednjo pa že v aprilu, tako da se je uprava odločila, da vse Slovence preseli v poseben *kameron*.⁵ To se je zgodilo 30. aprila 1942.

Prve dni junija so pripeljali konfinirance iz skupine, ki je bila oproščena v preserskem procesu.⁶ S to skupino so prišli tudi dr. Dušan Kermavner, Lojze Drnovšek, Marko Osredkar in drugi, tako da je bil slovenski *kameron* že poln.

Med Slovenci, ki so prispeli 6. julija, je bila tudi Justa Holobar – učiteljica, ki so jo namestili v poseben, ženski *kameron*, iz avgustovskih skupin Slovencev pa se spominjam Janeza Hočevarja; 25. in 29. avgusta sta namreč prišli še dve skupini: v prvi je bilo šestnajst oseb, v drugi pa petnajst.

Po takratni oceni je bilo proti koncu leta 1942 na otoku okoli 200 Slovencev in 350–400 Dalmatincev, Črnogorcev, Metohijcev in Albancev. Skupine Slovencev so nato pripeljali še novembra in decembra, zadnjo večjo skupino pa 11. januarja 1943.

Ladja »Ustica« v pristanišču otoka Ustica, ki je vozila na relaciji Palermo-Ustica.

Skupina Slovencev na Ustici julija 1942 (od desne proti levi in od zgoraj navzdol): Janez Cedilnik, Franc Drašler, Franc Šraj, Josip Kovačič, Janez Źbogar, Janez Trojer, Andrej Prelog, Vinko Pečlin, Kafol, Adalbert Vrabec, Mrmek, Marko Osredkar, Janko Zubalič, Nikola Černič, Janez Kuk, Pušnik, Dušan Kermavner, Andrej Marinčič, Franc Krašovec, Zoroslav Filipič, Tone Telban, Ivan Tavčar, Stanislav Nosan, Josip Brezar, Furlan, Miroslav Janež, Vuk, Viktor Turšič, Lipovec, Jože Telban, Niko Kosmač, Franc Pasetta, Jože Kavčič, Červar (ml.), Cvetislav Grmovšek, Červar (star.), Jurij Milek, Franc Trkaj, Pavel Jeriha, Alojz Drnovšek, Stanislav Štarkelj, Jože Dormiš.

Ko sem torej 5. marca 1942 prišel na Ustico v skupini prvih enajstih konfiniranih Slovencev,⁷ skupaj s štirinajstimi Italijani, sem se srečal z večjim številom interniranih Dalmatincev, Črnogorcev in Albancev. Našo skupino so nastanili v *kameron*, v katerem smo bili skupaj s štiridesetimi Dalmatinci. V njem je bilo razvrščenih okoli 60 postelj, v nekaterih drugih pa jih je bilo tudi do 120.

Takoj naslednji dan so nas seznanili s taboriščnim redom: ob desetih je bilo treba na zborna mesto k morju, nad pristaniščem. Čakali smo v vrsti na *manceto* oziroma neke vrste vzdrževalnino, ki je znašala osem lir. Zadostovala naj bi za prehrano in ostale nujne stvari. Takoj so nam odšteli 1,5 lire za kosilo, dali pa so nam še poseben bon in eno liro za večerjo ter karte za kruh. Dnevno

smo lahko kupili 150 gramov kruha. Opoldne je bilo kosilo v skupni kuhinji. Najprej smo morali izročiti vsak svoj bon, potem smo dobili aluminijasto, neke vrste vojaško skodelo in žlico, nato smo se postavili v vrsto h kotlu z nekakšno mineštro. Vsak je dobil do tri četrt skodele te mineštre, ki smo jo pojedli ob zasilnih mizah. Po kosilu smo morali vrniti posodo in žlico. Konfiniranci, ki so bili zaposleni v kuhinji, so pribor le na hitro pomili in ga dali naslednji skupini pregnancev. Ob 13. uri je sledil apel – zbor vseh konfinirancev in internirancev, na katerem so poimensko poklicali vse pregnance. Javljali smo se s »Presente!«. Potem so nam razdelili pošto ali nam dali obvestilo poštne poslovalnice o prispelem paketu ali denarju. Pozneje so taka obvestila objavljali na seznamu na oglasni deski pred upravo taborišča. Ob 16. uri se je začela večerja, ob 18. uri pa smo morali v *kamerone*, čeprav je bil še dan. *Kamerone* so nato zaklenili do jutra, dokler je trajala *kjuzura*.

Med temi opravili smo imeli nekaj časa za pohajkovanje po vasi, ki pa je seveda nismo smeli zapustiti; na koncu vasice, proti hribu, v smeri polja in nekaterih vil nad obalo, so bili napisi »Limite confinati!«, tj. omejeno gibanje za konfinirance.

Postopek in odnos do konfinirancev je bil enak za vse pregnance. Domačim smo se smeli javljati samo s telegramom, ki so ga s pošte na Ustici poslali v Palermo, od tam pa po telegrafu v Ljubljano. Pisma smo lahko le prejeli, saj so nam jih prepovedali pošiljati. Možno pa je bilo dobiti dovoljenje za pisanje pisem družinskim članom. Na odgovor na prošnjo smo čakali nekaj mesecev, saj so soglasja dajale italijanske oblasti v Ljubljanski pokrajini. Pisma so navadno iz Ljubljanske pokrajine potovala mesec ali dva. Vso pošto so cenzurirali; večkrat so posamezne dele besedila zbrisali, včasih pa je v paketih manjkala skoraj polovica hrane.

Oblasti so konfinirance in internirance trpinčile na različne načine. Tako so na primer od časa do časa pobrali iz paketov vse, kar smo sicer lahko dobili na karte, zato naj takih stvari ne bi smeli pošiljati. Karabinjerje in policaje smo morali pozdravljati, sicer so lahko mimoidočega enostavno oklofutali. Kopanje v morju je bilo prepovedano. Poleti nismo smeli nositi kratkih hlač, čeprav je bila vročina. Tudi bos nismo smeli na ulico ali po *manceto*. Zaradi takih prekrškov je bilo več pregnancev tudi v zaporu. Kdor je zamudil na apel, denimo, je običajno odsedel dan ali dva v zaporu.

Septembra so nas Slovence spet preselili v drug *kameron*. Dušan Kermavner in Marko Osredkar sta se zaradi tega zglasila na upravi in zahtevala pojasnilo. Namesto odgovora ju niso le zaprli, temveč so ju zaradi nediscipline poslali celo pred sodišče v Palermo. Tudi Niko Černič, tolmač, je odšel z njima. Iz Palerma so ju izpustili šele po mesecu dni, brez obsodbe.

Med zanimive dogodke lahko prištejemo tudi primer Grma in njegovega tovariša. Oba sta imela dovoljenje za zaposlitev pri domačinih – kmetih, pri katerih sta delala od jutra do večera na polju. Nekega dne sta enostavno izginila. Policija in karabinjerji so bili alarmirani in iskali so ju po *kameronih* in pri kmetih. Vsi smo se čudili, kam sta pobegnila, saj nista mogla nikamor z otoka. Po več kot desetih dneh so ju našli v večji grobnici na pokopališču. Preživela sta, ker sta imela zalogo sadja. Seveda so tudi njiju poslali v zapor.

Prav nadležna stvar med pregnanci pa so bile uši. Tisti, ki so se tega zavedali, so si dvakrat do trikrat na mesec dali prekuhati ali popariti perilo in posteljnino. Ostali so imeli postelje polne uši. Sicer smo lahko uši opazovali povsod, na primer ko smo šli po *manceto*, pri apelu – vidne so bile na hrbtih in vratovih predstojećih sotrpinov. Nikamor se nisi mogel uvesti, ne da bi ti prilezle na noge.

Tako se spominjam, da smo imeli pri selitvi v nov *kameron* 30. aprila zvečer posebno vrsto lova mrčesa. Vsem so zamenjali postelje in zvečer je bila zabava posebne vrste. Komaj smo postelje ogreli, že smo občutili delo »gostov«. Odkrili smo posteljnino in zagledali cele procesije stenic. Bilo jih je kot zvezd na nebu ob jasni, brezmesčni noči. Pobijanje in sežiganje s svečami je trajalo pol noči.

Mnogo zanimivega se je dogajalo tudi po »ulicah« Ustice. V posebni hiši je bilo nastanjenih okoli dvajset pregnancev – homoseksualcev. Vsi so bili precej visoki »lepotani« z ženskimi obrazi in s krasno urejenimi lasmi. Marsikatero deklet bi bilo zadovoljno s takimi lasmi. Njihove kretnje so bile popolnoma ženske, hoja celo pretirano ženska. So bili tudi oni nevarni za fašizem, da so jih pregnali na otok?

Med pregnanci pa so bili tudi izurjeni žeparji, ki so znali neopazno, mimogrede suniti denarnico iz žepa. Tako so kmalu po prihodu ukradli Petriču 250 lir, nato pa so okradli še Pušnika. Značilnost vzdušja na »ulicah« je bilo tudi vpitje vseh; na vsakem koraku so se italijanski pregnanci prerekali, povsod se je nekaj prodajalo. Na vaškem trgu so ponujali hlače, čevlje, površnike, žlice, največ pa prehranske bone. To je bila prava borza s svojimi pravili. Opoldne, uro ali dve pred kosilom, so bone za kosilo navadno prodajali za 4 lire, kasneje pa so se pocenili na 2,5 lire. Boni za večerjo so bili opoldne po 1,5 lire, zvečer le 80 centov. Iz raznih koncev naselja je bilo slišati »Vendo bono!« – »Ugodno prodam!«. Tudi pri samem kosilu se je vseh vpilo.

Kdor je kupil hlače ali kaj podobnega, je lahko imel pozneje sitnosti, ker so bile hlače pač ukradene. Paziti je bilo treba tudi pri kartah za kruh, ki so se precej prodajale. Tako je nekoč en italijanski policijski kapetan, ki je bil konfiniran zaradi političnega delovanja, kupil dve karti za kruh. Potem pa sta bila oba, on kot kupec in tisti, ki mu je prodal karti, poslana pred sodišče v Palermo. S

kartami za kruh so bile vedno špekulacije. Na primer, najprej je kdo karto prodal za kakih 500 lir, potem pa je šel na upravo in dejal, da jo je izgubil, tako da je dobil dodatno karto. Prodane karte so potem karabinjerji iskali, in če so jih našli, je bil kaznovan tisti, ki jih je uporabil. Preiskave so večkrat opravljali v slovenskem *kameronu*, ker so vedeli, da smo Slovenci imeli največ denarja.

Dogajale so se tudi težje stvari. Mlajši fant iz Milana je imel pri sebi okoli 800 lir. Njegov sostanovalec ga je dva meseca vabil, da bi šla nabirat školjke. Ko sta res šla k morju, je sostanovalec ubil Milančana s kamnom in ga oropal. Ko so karabinjerji našli ubitega fanta, so zaprli nekaj osumljencev. Odkrili so pravega in ga poslali pred sodišče v Palermo, kjer so ga obsodili na smrt.

Organiziranje političnega delovanja pregnancev

Slovenci smo se začeli povezovati v politično delovanje in razne aktivnosti že ob prihodu prve skupine konfinirancev, množično delovanje pa se je razvilo ob koncu bivanja na Ustici. Vključili so se skoraj vsi slovenski pregnanci.

Sredi marca 1942 se je po krajših pogovorih in medsebojnem spoznavanju sestala skupina slovenskih pregnancev: Janez Kuk, Pavel Jeriha, Stanislav Nosan, Ivan Tavčar, Jurij Milek, Adalbert Vrabec in jaz. Prvi štirje so prišli na Ustico v isti skupini kot jaz in smo se spoznali že med potjo, v pogovoru z Adalbertom Vrabcem pa smo izvedeli, da je član Komunistične partije Italije in da je deloval v vodstvu stranke v Trstu. Milek je bil zaprt že v Bileći. Na sestanku smo se dogovorili, da bo skupina povezovala vse, ki so bodisi člani komunistične stranke, njeni kandidati ali pa člani SKOJ-a. Ugotovili smo, da ni pogojev za ločeno delovanje, zato naj skupina deluje enotno in spodbudi širše aktivnosti med pregnanci.

Na prvih sestankih smo razpravljali o osnovah narodnoosvobodilnega boja doma in pri tem je prišlo do nesporazuma z Vrabcem, ki je vztrajal, da komunistična stranka ne more voditi narodnoosvobodilnega boja, češ da je to v nasprotju z internacionalizmom. Ker je vztrajal pri svojem mnenju, ga dalj časa nismo vključili v delovanje skupine. Pozneje, ko se je skupina odprla in razširila svoje delovanje, je na sestankih začel sodelovati tudi Vrabec. Skupina, ki je bila v začetku »celica«, je delovala vse do razselitve v razna taborišča. V svojo sredino je vključevala tudi nove tovariše, ki so na otok prišli kasneje.

Tretjega aprila 1942 smo organizirali komite, ki so ga sestavljale vse jugoslovanske skupine: Slovenci, Hrvati (večinoma Dalmatinci), Črnogorci in Metohijci. Na prvi sestanek sva šla jaz in Pavel Jeriha, potem pa so Slovenci delegirali mene kot svojega zastopnika.

Na prvih sestankih komiteja smo razpravljali o položaju v svetu, v Jugoslaviji, na otoku ter kakšne so razmere v vsaki narodnostni skupini, koliko je pripadnikov osvobodilnega gibanja, kateri problemi so prisotni pri vseh in kateri v posameznih narodnostnih skupinah. Evidentirani so bili ovaduhi in tisti, ki bi to lahko postali.

Na sestanku 6. maja 1942 smo si zadali nalogo, da je treba razširiti in okrepiti politično delovanje – s pomočjo političnih somišljenikov organizirati jedra, ki bi bila sposobna v izrednih razmerah mobilizirati celotno svojo narodno skupino in s tem vse Jugoslovane na otoku. Na tem, in pozneje na drugih sestankih, smo podrobno analizirali stanje ter razmere v policiji in med karabinjerji. Ugotovili smo, v katerih hišah so osredinjeni, kakšen je režim, ocenili smo, kako so oboroženi, sestavili smo tudi načrt napada na te centre v primeru izrednih razmer na otoku.

Po 20. maju 1942 je politično delovanje upadlo zaradi aretacij pregnancev. Tega dne so aretirali dvanajst Črnogorcev na osnovi obtožbe, da so organizirali »kolektivno delo« in vodili politične debate. Razširile so se govorice, da bodo aretirali še okoli dvajset ljudi in izvedli preiskave po *kameronih*. Med vsemi je zavladala vznemirjenost, posebno med tistimi, ki so bili politično aktivni.

V začetku junija je politična dejavnost spet oživila. Po prihodu novih skupin Slovencev 6. in 8. junija ter kasnejših skupin, v katerih so bili tudi Dušan Kermavner, Alojz Drnovšek, Marko Osredkar, Janez Hočevnar, Franc Jerele in mnogi drugi, se je organizirano delovanje razmahnilo: sredi junija je začel delovati odprt debatni krožek, v katerem smo se sestajali vse do konca leta. Najprej se je političnih razprav udeleževala že omenjena organizirana skupina, nato pa se je postopoma popolnoma odprla in postala množična. Navadno je imel Dušan Kermavner uvodno predavanje o temi razprave, v splošni debati, ki je sledila, pa so ljudje postavljali vprašanja, predstavili svoja mnenja, podana so bila dodatna pojasnila in podobno.

Še preden se je Kermavner vključil v organizirano politično delovanje, je skupini oziroma »celici« predlagal pogovor o njegovem političnem položaju. Pojasnil je namreč, da so ga izključili iz komunistične stranke in Centralnega komiteja zaradi stikov s skupino »anarhističnih revolucionarjev« – mladincev v Mostah, ki jih je vodil Rado Kogej. Skupina je nato ocenila, da to ne preprečuje uporabe Kermavnerjevega znanja za skupno politično izobraževanje.

Poleg tekočih, dnevnih vprašanj in spremljanja narodnoosvobodilnega boja doma smo obdelali tudi teoretična vprašanja, ki bi jih sistematizirali takole:

- Slovensko nacionalno vprašanje: njegova zgodovina, vprašanje meja Zedinjene Slovenije, posebno vprašanje Koroške in Trsta.

- Nastanek in politični temelji Osvobodilne fronte, pregled političnih strank v bivši Jugoslaviji ter njihov razvoj in razpad po kapitulaciji Jugoslavije; politične organizacije in skupine, ki so na poziv Komunistične partije Slovenije pristopile v OF, majski program OF in osnova narodnoosvobodilnega boja za ustvarjanje Zedinjene Slovenije.
- Zgodovina delavskega gibanja: I., II. in III. internacionala.

Politična organiziranost Slovencev – če bi bili v domačih krajih, bi se imenovali Osvobodilna fronta – se je razen politično-izobraževalnega tečaja usmerila tudi v določeno obliko medsebojne pomoči. Tako smo oblikovali Podporni fond, ki je pomagal mnogim Slovincem, da so lažje preživel. Osnovali smo ga 15. junija 1942, članstvo pa smo razširili na splošnem sestanku Slovencev 12. julija. Kmalu nato, 10. septembra, smo izvedli še eno akcijo razširitve, tako da je k Fondu pristopilo okrog 80 Slovencev iz slovenskega *kameron*a in večje število tistih, ki so bili razporejeni po skupinah v drugih *kameronih*.

Osnovna pravila delovanja Fonda so bila naslednja:

- Podporni fond je bil odprt za vse Slovence, ki so bili v pregnanstvu na Ustici, brez ozira na njihovo gmotno stanje.

Vsak član je imel pravico:

- da si je iz blagajne Fonda izposodil določeno vsoto denarja, ko je ostal brez sredstev, vendar je hkrati pričakoval, da mu jih bodo poslali od doma ali da jih bo dobil od prodaje kakega osebnega predmeta; gornja meja posojila je bila 60 lir za mesec dni;
- da je iz Fonda prejel pomoč, ko se je znašel v težki materialni situaciji in ni imel nobene druge možnosti, da bi dobil denar; pomoči tedaj ni bilo obvezno vrniti;
- da je v slučaju potrebe dobil posebno podporo oziroma pomoč za plačilo zdravnika (ali podobno); da je lahko uporabil zdravila, ki so se nahajala v Fondu;
- da je volil ali bil izvoljen v odbor, nadzorni odbor Fonda (kasneje tudi za delegata).

Dolžnosti člana so bile:

- da je plačeval tedensko članarino v višini ene lire (kasneje 0,5 lire);
- da je posojilo, ki ga je dvignil v Fondu, vrnil takoj po prejetju denarja od doma ali ko je kako drugače prišel do njega.

Kasneje je bilo to pravilo dopolnjeno: član je moral vrniti le toliko izposojenega denarja, da mu je od prejetega zneska ostalo 60 lir mesečno za osebno uporabo.

Prvo poročilo o delovanju Fonda je bilo napisano in potrjeno na sestanku odbora 11. novembra 1942, nato pa so ga prejeli člani v branje. Konec marca in prve dni aprila 1943 so bile zadnje volitve v vodstvo Podpornega fonda. Izvoljeni so bili delegati, nov odbor in nadzorni odbor:

- Delegati: Kermavner, Hočevnar, Bulc, Gruden, Bavdaš, Verčnik, Tavčar in Kosmač.
- Odbor: Gruden, Drnovšek, Bavdaš, Pasetta in Kavčič.
- Nadzorni odbor: Kermavner, Cedilnik in Fatur.

Nekaj primerov sejnih sklepov odbora Fonda:

1. novembra 1942:

1. Brunskoletu se ustavi podpora za dobo dveh mesecev zaradi prodaje čevljev.
2. Dolg za posojila se vrača v toliko, da dolžniku ostane čistih 60 lir od dobljenega denarja.
3. Nakup zdravil za 85 lir se odobri.

11. novembra 1942:

1. Podpora Hočevnarju in Mausarju.
2. Poročilo se odobri in se ga da na čitanje članom po pregledu nadzornega odbora.

15. novembra 1942:

1. Tedenska članarina se zmanjša na 0,5 lire.
2. Podpora Mausarju.

24. novembra 1942:

1. Da se izredna podpora Kafolu in potem redna od 25.11.

26. novembra 1942:

1. Jerihi Pavletu podpora 50 lir in za zdravnika.

(?) 1943:

1. Jerele – 50 lir; Močilar – redno posojilo; Cedilniku – 25 lir izredne podpore; Udoviču – 50 lir (za 10 dni); Dormišu dnevna podpora po 4 lire; Vrabcu povečati podporo zaradi bolezni za 1 liro dnevno.

V novo leto

Praznovanje božiča in novega leta 1942/43 se je v slovenskem *kameronu* spreobrnilo v praznovanje narodnoosvobodilnega gibanja. Vsi pregnanci smo bili istih misli in ves *kameron* je prepeval *Internacionalo*, partizanske in druge revolucionarne pesmi. Nihče se ni več spotikal ob to in nihče ni več godrnjal, ko so tovariši imeli govore (imel sem jih tudi jaz). Nekateri so namreč še pred meseci čutili odpor do političnega dela, v času teh praznovanj pa smo postali vsi enotni.

Življenje po novem letu ni bilo več lahko. Začel se je boj za preživetje. Umrljivost je naraščala. Največ je umrlo Italijanov, po novem letu sta umrla tudi prva dva Slovenca. Pušnik je že dolgo izgledal slabo, nekaj Slovencev je bilo v bolnici, Lipovec je znorel, Ložarja pa je bila sama kost in koža. Človek je začel otekati: najprej so mu otekle noge, potem je postal ves zabuhel, odšel v bolnico, od tam pa na pokopališče.

V kuhinji so delili samo še toliko hrane, da so nas ohranjali pri življenju, vendar je bilo to vzdušje počasnega umiranja. Italijani, ki so večinoma živeli od *mancete*, so šli drug za drugim na pokopališče zunaj naselja. Pri bolnikih se je pokazala pokvarjenost fašističnega sistema. Tako bi se na primer Pušnik moral izvlekel, če bi dobil potrebno injekcijo. Uradni zdravnik, ki ga je obiskal, ni mogel najti primernege mesta, kamor bi mu dal injekcijo, saj je bil bolnik samo še kost in koža. Kaj je potem napravil? Injekcijo je enostavno zlij v stranišče, mesto na roki, kjer naj bi bil vbod igle, pa je namazal z jodom in ga oblepil. In Pušnik je moral umreti.

Težave so se povečale tudi glede denarja, ki so nam ga pošiljali domači. Niso nam ga namreč vročali takoj, temveč smo dan za dnem čakali pred pošto, a zaman. Drugače je bilo le, če je agent dobil nekaj lir. Tako so tisti, ki niso hoteli podkupovati, gledali druge, kako hodijo na pošto po denar.

Tudi v kuhinji se je spremenil režim. Po novem povelju so mize, oziroma nekaj skrajno umazanih desk, znesli ven skupaj s klopmi. V kuhinji je ostalo ob strani le nekaj desk, s katerih so tekli razliti ostanki hrane. Kar so dali, smo hitro požrli – porcije so bile vse manjše, tako da so se ljudje kar sušili. Prišel je tudi neki brigadir, ki nas je zafrkaval vsevprek. Bil je pravi ljudski »škart« – sicer

ni mogel niti hoditi zaradi revme, a gledal je križem in bil je velika surovina. Ko so pregnanci čakali pred kuhinjo na kosilo, se je postavil pred vrsto, češ, šli boste, ko bom jaz dovolil. Potem je vsakemu posebej določil njegovo mesto. Če se je kdo upiral, ga je poslal v zapor. Vsak dan je oklofotal po ducat ljudi. Neki Italijan se mu je začel upirati in se je stregel z njim ter mu zalučal polno skodelo čorbe v glavo. Njemu v čast smo Slovenci spesnili kitico:

*Imamo brigadirja,
ki hodit' se uči;
ko Taljana zmerja,
šal'co v ksiht dobi!*

Po trgu in ulicah se je pogosto slišalo preklinjanje fašizma, sledilo je zapiranje. Toda zapori ničesar ne spremenijo! Neki Italijan je prišel pred upravo, se zaletel skozi steklena vrata in kakor obseden kričal: »Ubijte me, ubijte me! Ne morem več!« ... Na ulicah Ustice se je vsak dan kdo zgrudil sredi ceste, a se ni nihče zmenil zanj, dokler ni kak karabinjer prisilil dveh pregnancev, da sta ga odnesla v bolnico. Od tam se nihče ni vrnil.

V pogovorih z italijanskimi konfiniranci, še posebej s skupino španskih borcev, s katerimi smo nekateri iz slovenske skupine navezali tesne stike, smo se seznanili z možnostjo in pogoji za izselitev iz *kameronov*. Domačini so namreč v dogovoru z upravo kolonije sprejemali konfinirance v svoje hiše, uprava pa jim je plačevala najemnino. Po daljših pogovorih z vsemi organiziranimi smo se v skupini Slovencev odločili, da se preselimo v zasebno stanovanje.

Uspeli smo najti odgovarjajoč prostor za dvajset pregnancev (konfinirancev in internirancev), kolikor se nas je prijavilo v skupino. Preselili smo se v začetku februarja 1943, po odobritvi uprave.⁸

V »zasebnem stanovanju« je pravzaprav vladal enak režim kot v *kameronih*: zjutraj smo stanovanje odprli, šli po *manceto*, po kosilu na apel, zvečer pa je bila *kjuzura* – stanovanje smo zaklenili. Imelo je podobne železne rešetke kot *kameroni*. Po vsem se je videlo, da lastnik hiše dobiva določeno najemnino, namreč »stanovalci« smo prispevali le simbolično najemnino in morali smo skrbeti za hišo.

Za vse nas, ki smo se preselili, je to bil nov način življenja. Organizirali smo se kot popoln kolektiv. Vse, kar je kdo dobil od doma ali od drugod, je dal za skupnost. Sestavili smo razpored dežurstva za vsa dela v stanovanju in v skupnosti. Hrano, ki so jo dajali v kuhinji, je dežurni prinašal v stanovanje za vse skupaj. Delili smo si tudi priboljške, ki so nam jih pošiljali domači v paketih. Tudi denar smo zbirali v skupni blagajni. Tako je z racionalno razporeditvijo

vsakemu pripadalo toliko hrane, da ni hiral, čeprav nekateri niso dobili od doma nobenega paketa ne denarja.

Osnovni cilj selitve pa je bil v intenzivnem političnem izobraževanju, v katerega so se vključili tudi nekateri tovariši izven stanovanja. Izkoristili smo znanje Dušana Kermavnerja in tudi drugih posameznikov. Od sredine februarja, ves marec, april in vse do maja 1943 smo imeli več ciklusov predavanj in političnih razprav. Na kratko bi vsebino predavanj in razprav sistematizirali takole:

- Pomembnost stalingrajske bitke za nadaljnji potek vojne in vloga Sovjetske zveze.
- Vprašanja politične ekonomije. V ciklusu predavanj so bila obravnavana osnovna načela Marxovega *Kapitala* in na osnovi teh načel je bila podana razlaga za razmere v 20. stoletju.
- Razvoj razmer in politike v Sovjetski zvezi od oktobrske revolucije do leta 1942. Med tem predavanjem je Kermavner prvič omenil in pojasnil Leninov testament in spor s Stalinom.
- Razvoj političnih odnosov in razmer v Evropi od prve do začetka druge svetovne vojne z vsemi podrobnostmi za posamezno državo.
- Ekonomsko-politični vzroki za nastanek fašizma in prihoda fašistov na oblast v več evropskih državah. Poseben razvoj v Franciji, državljanska vojna v Avstriji.
- Chamberlainova politika »nevmešavanja« – Münchenski sporazum – prodaja Čehoslovaške.
- Politika jugoslovanskih vlad, posebna politika vlade Cvetković-Maček.
- Razvoj druge svetovne vojne od napada na Poljsko do napada na Jugoslavijo.

Poleg navedenih tem smo obravnavali tudi druga politična vprašanja; občasno smo analizirali situacijo in razvoj narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji in Jugoslaviji. Ugotovili smo, da je ustanovni proglas Osvobodilne fronte osnova za narodnoosvobodilni boj, za nacionalno osvoboditev in nastajanje Zedinjene Slovenije. Z analizo tega boja doma smo prišli do zaključka, da vključuje tudi prvine socialistične revolucije; po zmagi bo potrebno poleg nastajanja Združene Slovenije reševati tudi socialna vprašanja, kar pa bo odvisno od odnosov političnih sil, ki bodo takrat na oblasti v Sloveniji.

Odločitev za premestitev v Fraschette d'Alatri

Ko se je maja-junija 1943 približeval čas za izkrcanje zaveznikov na Sicilijo, so italijanske oblasti postopoma premestile pregnance v razna taborišča na celini. Med njimi smo seveda bili tudi Slovenci. Največ pregnancev so premestili v taborišče Renicci – Arezzo, 117 po seznamih z dne 21. junija 1943, med njimi okrog 60 Slovencev. Sto konfinirancev in političnih internirancev so nas določili za taborišče Fraschette d'Alatri, nekatere pa so poslali v Gonars.⁹

Tako so nas zadnje dni junija 1943 prepeljali z večjo ladjo z Ustice v pristanišče Palermo, in to celotno skupino Slovencev, več Dalmatincev in nekaj Italijanov. Potem so nas v daljši, strnjeni koloni vodili peš skozi Palermo do železniške postaje. Karabinjerjev je bilo le toliko, da so usmerjali kolono.

Začeli smo prepevati razne revolucionarne, partizanske in tudi slovenske narodne pesmi. Karabinjerji se niso odzvali. Domačini so se ustavljali in po ulicah tvorili neke vrste špalir. Tedaj se nam je priključila še skupina primorskih Slovencev v italijanskih vojaških uniformah. Pridružila se nam je v petju. Za njimi so se začeli vključevati še Italijani in domačini, tudi žene. Ob prihodu na železniško postajo nismo bili več kolona pregnancev, temveč kolona demonstrantov proti fašizmu. Karabinjerji tudi tokrat niso nič ukrepali. Pospremili so nas na peron železniške postaje, kjer so nas poimensko klicali ter nas razvrstili v posamezne vagone glede na seznam, kam je kdo premeščen.

GA/

U. y. 1. 1943 per via Corriere Mod. 839

Ministero dell'Interno

DIREZIONE GENERALE DI POLIZIA
Divisione Aff. Gen. Riservati

Copia della lettera n. 0700 in data 21/6/1943 XXI della Direzione Colonia Confinati di Polizia Ustica = diretta al Ministero dell'Interno Roma = Alle RR. Questure di Palermo ed Arezzo = Direzione Campo Concentramento di (Arezzo) RENICCI-ANGHIARI = avente per oggetto: Trasferimento di n. II7 confinati ed internati politici diretti al campo di concentramento di Renicci-Anghiari (Arezzo).

Oggi, con mezzo speciale, sono partiti scortati diretti alla volta di Palermo n. II7 internati e confinati politici trasferiti a Renicci-Anghiari (Arezzo) (ultimo scaglione).

Si unisce elenco nominativo che sostituisce le singole comunicazioni. I predetti da domani cesseranno di percepire il sussidio giornaliero. Alla Direzione del Campo di internamento di Renicci si trasmettono, a mezzo scorta, i fascicoli personali dei trasferiti.

Il Direttore della Colonia

F.to: Foresta

*in sono anche tutti le copie
per i singoli fascicoli personali*

A

Fotokopije italijanskih dokumentov o premeditvi pregnancev z otoka Ustica v taborišči Renicci - Arezzo in Frascette d'Alatri z dne 21.6.1943. Spremni pismi pri seznamih premeščenih sem prevedel

(PREVOD)

(GRB) CA: MINISTRSTVO ZA NOTRANJE ZADEVE
Generalna direkcija policije
Oddelek za splošne zaupne zadeve

Kopija pisma St.0700 datirano 21.06.1943 XXI Direkcije kolonije konfinirancev Policija Ustica - poslano Ministrstvu za notranje zadeve v Rimu - Kr. Vesturi v Palermu in v Arezzo - Direkciji koncentracijskega taborišča (Arezzo) RENICCI - ANGHIARI - vsebuje zadevo: Premestitev 117 političnih konfinirancev in internirancev v koncentracijsko taborišče Renicci-Anghiari (Arezzo).

Danes je s specijalnim prevozom odšlo, tokrat v posebnem spremstvu iz Palerma 117 političnih internirancev in konfinirancev v Renicci-Anghiari (Arezzo) (zadnji transport).
Prilaga se poimenski seznam, ki nadomešča poročila o posameznikih. Imenovani bodo z jutrišnjim dnev prenehali sprejemati dnevno vzdrževalnino. Direkciji internirancev Renicci se v spremstvu pošiljajo tudi osebni fascikli premeščenih.

Direktor Kolonije
F.to.Foresta

(Podpis)

Ročni pripis: Tu so tudi kopije
posameznih fasciklov.

sam, in sicer na zahtevo upravnih organov, kot prilogi k dokumentaciji posameznih taboriščnikov, ki so predložili zahtevek za priznanje statusa.

e. Benicchi-Anghiarì (Arezzo)

- X1- Agostini Arturo di Domenico
- no2- Cioppi Alberto fu Andrea
- X3- Arrivo Vittorio di ignoto
- X4- Balestrieri Francesco fu Antonio
- X5- Barone Carmine di Salvatore
- no6- Drizzi Simone fu Simone
- X7- Berard Guido di Lorenzo
- X8- Berti Ugo fu Oherubino
- X9- Bicoepi Cesare fu Francesco
- X10- Bergan Luigi fu Andrea
- X11- Biziak Pietro di Giovanni
- no12- Galizzi Luigi fu Romeo
- X13- Bordonì Mario fu Fortunato
- X14- Bozja Francesco fu Francesco
- X15- Bresciani Cristofaro fu Pietro
- X16- Brezar Giuseppe di Giovanni
- X17- Bruno Renato di Giuseppe
- X18- Bruskole Leopoldo fu Francesco
- X19- Bulc Valentino di Giuseppe
- X20- Canosa F. Paolo di Angelo
- X21- Carì Aristide fu Giuseppe
- X22- Carlissepe Antonio fu Giuseppe
- X23- Caron Teresio fu Severino
- X24- Castagnetti Vittorio fu Carlo
- X25- Catalano Salvatore di Francesco
- X26- Cedeinik Giovanni di Giovanni
- X27- Cernic Nicola di Giovanni
- X28- Chiappello Mario fu Giuseppe
- X29- Chment Giusto fu Antonio
- X30- Coen Alberto fu Cesare
- X31- Colzani Angelo di Giovanni
- no32- Rocchetti Renato fu Alberto
- X33- Rosa Giuseppe di Natale
- X34- D'Amore Artidoro fu Stefano
- X35- De Bernardi Giacomo fu Giovanni
- X36- De Bevec Giovanni di Giovanni
- X37- De Cicco Antonio di Benedetto
- X38- Donatelli Michele fu Lorenzo
- no39- Gozzi Angelo di Claudio
- X40- Dorais Giuseppe fu Gaspare
- X41- Drzaj Giuseppe fu Mattia
- X42- Fabretti Tullio fu Cesare
- X43- Fantini Salvatore di Francesco
- no44- Marino Attilio fu Michele
- X45- Fedi Mazzino fu Ferruccio
- X46- Drnovsek Luigi di Vittorio
- X47- Jaksa Janez di Janez
- X48- Jamaikar Giovanni fu Giovanni
- X49- Janez Miroslavo di Giovanni
- X50- Janexio Giovanni di Andrea
- X51- Jerele Francesco di Francesco
- X52- Jerika Paolo di Paolo
- no53- Jlo Sam di Sotir
- no54- G agi Como di Sotir

(2)

- X55. Gamba Lorenzo fu G. Battista
- no 56. Garuti Pietro fu Gastano
- X57. Gèpchi Giuseppe di Eugenio
- X58. Germovsek Cvetočlav di Luigi
- X59. Ghibauda Giovanni fu Antonio
- X60. Zubalic Janko di Carlo
- 61. Giuliani Emanuele fu Cesare
- 62. Grova Salvatore di Giovanni
- 63. Zalazinic Giacomo di Giacomo
- no 64. Hisea Bolla Aluski di Aluski
- 65. Honigman Bojan di Giovanni
- 66. Honigman Giovanni di Giovanni
- no 67. Cassa Rodovika fu Maxsin
- 68. Kavcic Giuseppe di ignoto — Kavcic
- 69. Kavcic Ignazio fu Giovanni — Kavcic
- 70. Kepec Jvan fu Francesco
- 71. Kermanser Dusan fu Roberto
- 72. Kobald Bajko fu Giuseppe
- 73. Kosevar Giovanni fu Giuseppe
- 74. Maffi Giosué fu Angelo
- 75. Battistoni Fiore di Romano
- 76. Volaz Francesco fu Francesco
- 77. Malaguti Armando di Carlo
- 78. Malusa Matteo di Vito
- 79. Verenih Lavro di Lorenzo
- 80. Marincio Andrea di Tommaso
- no 81. Mascherin Mario di Luigi
- 82. Mausar Francesco fu Giacomo
- 83. Mausich Sante fu Giovanni
- 84. Mazzocchi Giocondo di Giuseppe
- 85. Medved Giuseppe fu Giovanni
- 86. Veronik Jeronigro di Lorenzo
- 87. Mezuar Oscar fu Carlo
- 88. Vampelj Antonio di Antonio
- 89. Mihenz Antonio di Antonio
- 90. Valentini Paolo di Francesco — Mihenz
- 91. Micich Giovanni di Giuseppe — Nossin
- 92. Tursic Vittorio di Andrea
- 93. Trkaj Francesco fu Giuseppe
- 94. Nbsan Stanislao di ignoto
- 95. Okretio Giuseppe fu Giuseppe
- 96. Telban Giuseppe di Giuseppe
- 97. Omerzu Giovanni fu Giovanni
- 98. Ouredkar Marko di Francesco
- 99. Premoli Pietro di Pietro
- no 100. Truzzolini Otello di ignoto
- 101. Pagotto Arcangelo fu Vincenzo
- 102. Telban Antonio di Giuseppe
- 103. Tavkar Adolfo di Francesco
- 104. Sterle Giovanni fu Giovanni — 2. abnig
- 105. Starkal Stanislao fu Enrico
- 106. Patriz Miroslavo fu Michele
- 107. Skof Slavko fu Francesco

11.

- no 108. Ughetto Senesio fu Lorenzo
 109. Plibersek Francesco di Rodolfo
 110. Rupnik Luigi di Francesco
 111. Russ Angelo fu Leopoldo
 112. Samarak Giovanni fu Antonio
 113. Polonatto Guglielmo fu Romano
 114. Piccinotti Alberto fu Emilio
 115. Piccoli Giovanni di Davide
 116. Pescò Dante fu Francesco
 no 117. Guastella Alfredo fu Ernesto

Ministero dell'Interno

DIREZIONE GENERALE DELLA P.S.
 DIVISIONE AFF. GEN. E RISERVATI
Sezione II

N. 451.

Roma 6/7/1943 XXI

UFFICIO CONFINO POLITICO
 COM. DOT. ERCOLE
 CAV. LIONE

===

Copia della lettera n. 0700 in data 21 giugno 1943 XXI della Direzione Co-
 lonia Ustica = diretta: Ministero Interno = RR. Questure di: Palermo e Prosi:
 Direzione Campo ~~XXXXXXXXXXXX~~ Internamento (Frosinone) Fraschette d'Alatri
 avente per oggetto: Sfollamento Colonia Ustica, trasferimento di 100 con-
 finati ed internati politici diretti a Fraschette d'Alatri (Frosinone).

===

Si fa riferimento alle disposizioni Ministeriali circa lo sfollamento di
 questa Colonia e campo di internamento.

Informo che oggi, con piroscafo speciale, è partito alla volta di Palermo
 lo scaglione dei 100 confinati ed internati politici diretti al Campo di
 Internamento di Fraschette d'Alatri (Frosinone).

Detti internati e confinati hanno ricevuto il sussidio fino al giorno 21
 corrente.

Alla scorta CC. RR. sono stati consegnati, in pacco chiuso, i fascicoli relativi
 nonché le carte di vestisio.

Alla presente è allegato l'elenco nominativo, che sostituisce le segnala-
 zioni singole, che, pertanto, verranno omesse.

Prego la Direzione del Campo di internamento di Fraschette d'Alatri acce-
 sare ricezione dei fascicoli.

Il Direttore della Colonia

F.to;

P.C.C. IL CAPO DELLA SEZIONE SECONDA

*vi sono anche tutti le copie
 per i maggiori fascicoli
 inviate a...*

(PREVOD)

(GRB)

Št.451

MINISTRSTVO ZA NOTRANJE ZADEVE

Generalna direkcija javne varnosti

Oddelek splošnih in zaupnih zadev

Sekcija II

Rim, 06.07.1953 XXI

SLUŽBA POLITIČNE KONFINACIJE

Komm.dott. ERCOLE Cav.LIONE

Kopija pisma št.0700 datirano 21.junija 1943 XXI Direkcije kolonije Ustica - poslano: Ministrstvu za notranje zadeve - Kr.Kvesturi: Palermo in Frosinone, Direkciji taborišča internirancev (Frosinone) Fraschette d'Alatri, z vsebino: Evakuacija kolonije Ustica, premostitev 100 konfinirancev in političnih internirancev, ki so poslani v Fraschette d'Alatri.

S tem poročamo o izvršenju naloge Ministrstva o evakuaciji naše Kolonije in taborišča internirancev.

Obveščamo da je danes, s posebnim parnikom, odplul enkratni transport 100 konfinirancev in političnih internirancev v taborišče internirancev Fraschette d'Alatri (Frosinone).

Navedeni interniranci in konfiniranci so dobili vzdrževalnino do 21.tega meseca.

Kraljevim karabinerjem, ki jih spremljajo so v zaprtem paketu izročeni njihovi fascikli kakor tudi njihove karte za obleko.

Temu je priložen poimenski seznam, ki nadomešča poročila o posameznikih., ki so zato opuščena.

Prosim Direkcijo taborišča internirancev Fraschette d'Alatri da skrbno sprejme te fascikle.

Direktor Kolonije

T.to. _____

P.C.C. ŠEF DRUGE SEKCIJE

(podpis)

Ročno pripisano: Tu so tudi kopije posameznih fasciklov. (podpis)

X

ELENCO nominativo dei confinati ed internati politici trasferiti a Fraschette d'Alatri (Frosinone)

- X1°= Arnoldi Ettore di Giovanni
- X2°= Checchi Alfredo di Michele
- X3°= Fava Marcello fu Silvio
- X4°= Ferraresi Amando fu Baldassare
- X5°= Guida Umberto d'ignoto
- X6°= La Torre Antonio fu Antonino
- X7°= Manni Giuseppe di Francesco
- X8°= Messina Domenico di Giuseppe
- X9°= Moratti Pietro di Giuseppe
- X10°= Morellato Severino Giuseppe fu Antonio
- X11°= Nania Orazio fu Giuseppe
- X12°= Nardizzi Pasquale fu Giovanni
- X13°= Olivieri Arnaldo di Salvatore
- X14°= Pallottino Pasquale fu Rocco
- X15°= Parmeggiani Luigi fu Vincenzo
- X16°= Pasetta Francesco di ignoto
- X17°= Ravarino Vittorio fu Pietro
- X18°= Rossi Angelo fu Pasquale
- X19°= Salvadori Mario fu Anchise
- X20°= Savio Giovanni di Carlo
- X21°= Schettini Domenico fu Giacomo
- X22°= Stella Giacomo di Bartolomeo
- X23°= Tedesco Davide fu Bartolomeo
- X24°= Tonossi Luigi fu Cesare
- X25°= Tosi Alfredo fu Angelo
- X26°= Vaglio F. Paolo fu Luigi
- no 27°= Vanci Vittore fu Hari
- X28°= Vannini Ugo fu Luigi
- X29°= Vatta Giuseppe fu Giovanni
- X30°= Velotto Salvatore fu Giovanni
- X31°= Vinciguerra Giuseppe fu Domenico
- no 32°= Canonico Mario Francesco fu Giuseppe= int.
- no 33°= Melani Parida fu Gennaro
- no 34°= Del Re Alberto fu Silvio
- no 35°= Grabaner Gaspare fu Gaspare
- no 36°= Jelusic Matteo di Matteo
- no 37°= Martinovic Francesco di Giovanni
- no 38°= Petro Marco fu Marco
- no 39°= Vignievic Mario fu Pietro
- no 40°= Zilio Pietro Luigi fu Francesco

ELENCO nominativo delle internate e confinate politiche, sotto specificate, trasferite a Fraschette D'Alatri (Frosinone)

CONFINATE POLITICHE

Italiane

- X1 - Cocco Vincenza di Dulio - sovversiva
- X2 - Casazza Matilde fu Alessandro - "
- X3 - Dori Agata Ines di Domenico - "

Straniere

- X4 - Napione Emilia di Giovanni - comunista
- X5 - Makabule Dibra di Solinata - sovversiva

Ex jugoslave

- X6 - Debevec Bozena fu Massimiliano - intese con partigiani
- X7 - Novak Cveta di Giuseppe - comunista
- X8 - Holobar Gustina di Martino - intese con partigiani
- X9 - Zalaten Elvira di Carlo - sospetta spionaggio

INTERNATE

Italiane

- 10 - Caramello Maddalena fu Giacomo - sovversiva
- 11 - Tommasini Teresa fu Francesco - comunista
- 12 - Carcani Valeria fu Adriano - sovversiva
- 13 - La Liscia Dina di Pompilio - sovversiva

Straniere

- 14 - Dujovic Daniza di Milos - intese con partigiani
- 15 - Diurovic Maria fu Spasoje - intese con partigiani
- 16 - Grobecnich Franca di Vincenzo - sospetta politica
- 17 - Iakljevic Maria fu Vincenzo - intese con partigiani
- 18 - Jokic Caterina di Milo - intese con partigiani
- 19 - Knezevic Milussa di Andrea - intese con partigiani
- 20 - Krika Giordana di Marko - sovversiva
- 21 - Ramovic Jkonja di Maxsin - intese con partigiani
- 22 - Ramovic Stanislava di Maxsin - intese con partigiani
- 23 - Zikar Teresa fu Giuseppe - intese con partigiani
- 24 - Bessette Maria Marjlla di Ethienne - sovversiva

Ex jugoslave

- 25 - Aiutantov Francesca di Michele - intese con partigiani
- 26 - Borstnar Francesca fu Luigi - intese con partigiani
- 27 - Bonifacic Maria fu Nicola - comunista
- 28 - Bizziach Maria fu Paolo - intese con partigiani
- 29 - Borak Rosda di Vasilio - comunista
- 30 - Bilusic Emilia di Giovanni - intese con partigiani
- 31 - Benigar Francesca di Giovanni - intese con partigiani
- 32 - Dougan Giovanna fu Giovanni - sovversiva
- 33 - Feriancio Edvige fu Luigi - intese con partigiani
- 34 - Franciskovic Maria fu Vincenzo - intese con partigiani
- 35 - Gesan Maria fu Marko - comunista
- 36 - Jelusic Santa di Antonio - intese con partigiani
- 37 - Juretic Miza di Mario - intese con partigiani
- 38 - Kukanic Sava di Giovanni - intese con partigiani
- 39 - Kumar Silva di Sebastiano - intese con partigiani
- 40 - Lucin Martina di Giuseppe - intese con partigiani
- 41 - Lipovac Francesca di Giacomo - intese con partigiani
- 42 - Lenute Maria di Antonio - intese con partigiani
- 43 - Laurin Anka di Giovanni - intese con partigiani
- 44 - Milic Slava fu Antonio - intese con partigiani

- 2 -

Segue ex jugoslave

45-Novak Carolina di Matteo-	intese con partigiani
46-Novak Giovanna di Matteo-	intese con partigiani
47-Ostermann Antonio d'ignoto-	sovversiva
48-Petrovsek Maria di Giuseppe-	intesa con partigiani
49-Penovic Zorka fu Martino-	comunista
50-Tiblias Dorotea fu Francesco-	comunista
51-Turk Edvige fu Valentino-	intesa con partigiani
52-Urbika Mattea fu Andrea-	sovversiva
53-Vuok Giuseppina di Antonio-	intese con partigiani
54-Rundic Rosa di Veneslao-	intese con partigiani
55-Silic Violetta fu Giorgio-	comunista
56-Souczech Ida di Riccardo-	sospetta spionaggio
57-Svalina Cveta di Giuseppe-	intese con partigiani
58-Zmrazlah Caterina di Giovanni-	intese con partigiani
59-Zobec Carolina fu Giuseppe-	intese con partigiani
60-Zoretic Maria d'ignoti-	intese con partigiani

Opombe

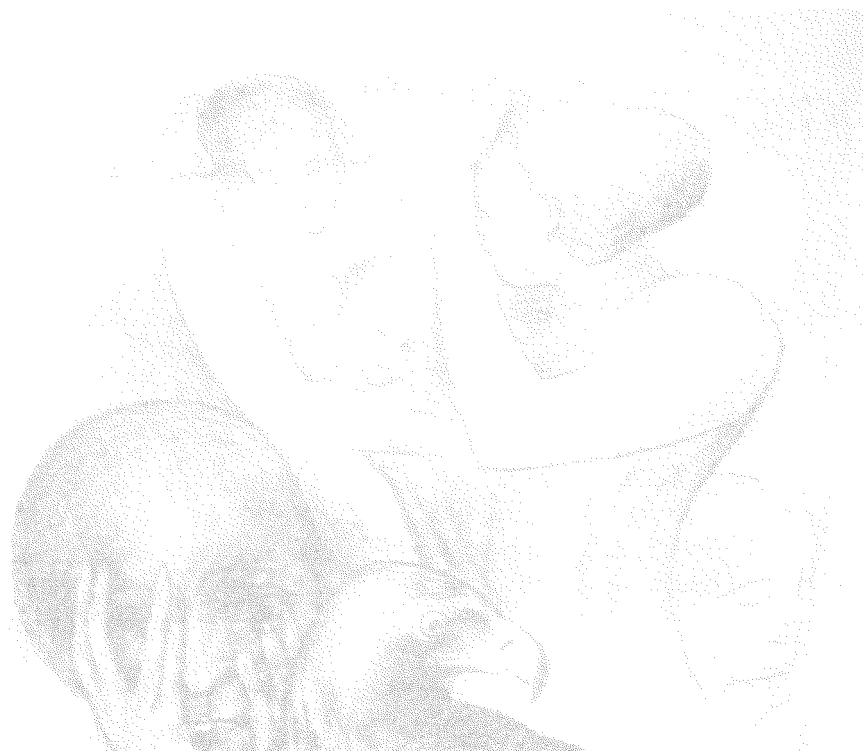
- 1 Rodil sem se 21. novembra 1919 na Vrhniki, kjer sem končal tudi osnovno šolo. Pri osemnajstih sem se prostovoljno javil v vojsko, po vpoklicu pa sem se prijavil na razpis v takrat ustanovljeno padalsko šolo v Pančevu, kjer sem bil od leta 1938 do 1940. Po vrnitvi na Vrhniko sem se zaposlil kot administrator v Štabu za utrdjivanje v Ljubljani, prosti čas pa sem preživel v vrhniškem Društvu kmečkih fantov in deklet. Marca 1941, pred napadom sil Osi na Jugoslavijo, sem bil mobiliziran; poslali so me v padalsko enoto na letališču v Novem Sadu, na katerem sem doživel tudi napad nemškega letalstva. Bil sem pripadnik posebne zaščitne enote Glavnega štaba letalstva in se umikal do Sarajeva, kjer sem dočakal kapitulacijo jugoslovanske vojske. Moral bi se bil javiti na zbirnem mestu za vojne ujetnike, toda skupaj z ostalimi pripadniki padalske enote sem prečkal Savo in se po skrivnih poteh prek NDH vrnil domov. Pridružil sem se skupini mladincev vrhniških aktivistov in sodeloval pri zbiranju odvrženega orožja na t. i. »Rupnikovi obrambni liniji«. Po kapitulaciji Italije, ko sem se vrnil iz konfinacije, decembra 1943, sem takoj poiskal zvezo s partizani: najprej sem deloval v Notranjskem okrožju, junija 1944 pa so me poslali na osvobodeno ozemlje v Beli krajini. Po osvoboditvi, konec maja 1945, so me poslali na delo v zvezne organe v Beogradu, najprej na Ministrstvo za notranje zadeve, potem dve leti na Maršalat, šest let pa sem delal v strokovnih službah Zveznega izvršnega sveta. Postal sem samostojni strokovni svetnik. Po upokojitvi 1967 sem honorarno delal na jugoslovanskem veleposlaništvu v Rimu (1967–72), nato pa na Dunaju (1975–80). Na Vrhniko sem se vrnil leta 1980 in se vključil v delovanje organizacije Zveze borcev, v kateri sodelujem še danes. Poleg tega ves čas proučujem in tudi dopolnjujem zgodovino NOB na Vrhniki in pišem spomine na taborišči Ustica in Frascette d'Alatri.
- 2 Prvi vrhniški in borovniški ilegalci so bili znani tudi kot »borovniška partizanska skupina«, ki je sredi avgusta štela sedem mož. Konec meseca se je premestila v novi tabor na Kožljeku pod Vinjim vrhom in se povezala z Mokrško četo. Gl. še *Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945*, ur. Zdravko Klanjšček, Ljubljana 1978, str. 119–124. (Op. ur.)
- 3 Podatki o otoku Ustica so iz uvoda ponatisa knjige *L'isola di Ustica*, ki ga je napisal Carmelo Gaetano Seminara.
- 4 Seznane in več drugih dokumentov o konfinirancih je nekdanjim konfinirancem na Ustici Janezu Hočevanju, Pavletu Jerihi in Stanislavu Nosanu izročil župan Ustice, ko so bili pred nekaj leti tam na obisku. Seznane in druge dokumente je županu poslalo Ministrstvo za notranje zadeve Italije.
- 5 *Kameron* smo imenovali betonski in pokrit prostor z nekaj majhnimi slepimi okni in železnimi rešetkami na vhodnih vratih ter s primitivnim skupnim straniščem in umivalnico. Podoben je bil lesenim barakam v drugih taboriščih.
- 6 Prvi je prišel Vinko Pečlin iz Bistre, potem Viktor Turšič z Dola, Andrej Prelog iz Bistre, brata Anton in Jože Telban z Dola, Jože Kavčič z Dola, Ivan Trojar iz Bo-

rovnice, Ivan Žbogar z Dola, Jožef Dormiš s Pakega in Franc Šraj iz Borovnice. Preserski proces je bil velik zastraševalni proces, ki ga je uprizorilo italijansko vojaško vojno sodišče, ko je za dejansko partizansko miniranje železniškega mostu čez Ljubljano pri postaji Preserje v decembru 1941 aretiralo 69 vaščanov iz Borovniške doline; 40 naj bi jih obsodili na smrt, ostale pa na dolge časovne kazni. Proces je trajal deset dni, od 25. februarja 1942 do 7. marca, ko so izrekli smrtno obsodbo 16 žrtvam, ki so jih 10. marca usmrtili v Gramozni jami. Dogodki o tem procesu so opisani tudi v prispevku Vere Hutař »Tone Čamernik – dobrotnik v jetnišnici Okrožnega sodišča v Ljubljani v letih 1941–1942« na str. 167–186. (Op. ur.)

- 7 V tej skupini smo prispeli na Ustico: Alojz Bergant, Ivan Cedilnik, Miroslav Janež, Pavel Jeriha, Janez Kuk, Franc Ložar, Franc Mikuž, Stanislav Nosan, Ivan Tavčar, Franc Trkaj in jaz.
- 8 Seznam preseljenih v zasebna stanovanja vsebuje ime in priimek, letnico rojstva ter status pregnanca, datum prihoda na Ustico, oznako *kamera*, iz katerega so ga preselili v zasebno stanovanje, in njegov stalni naslov. V primerih, ko ni bilo zanesljivih podatkov o tem, ali se je oseba pozneje še dodatno selila ipd., so navedeni le gotovi podatki:

- JANEZ HOČEVAR, 1922, politični konfiniranec, 20.8.1942, 26/II, Velike Lašče
- STANISLAV NOSAN, 1920, politični konfiniranec, 5.3.1942, 26/II, Vas Grič, Ribnica
- STANISLAV ŠTARKELJ, 1897, politični konfiniranec, 8.6.1942, 26/II, Na Gradu 7, Ljubljana
- JOŽE TELBAN, 1922, politični konfiniranec, 6.6.1942, 26/II, Dol, Borovnica
- ANTON TELBAN, 1924, politični konfiniranec, 6.6.1942, 26/II, Dol, Borovnica
- FRANC JERELE, politični konfiniranec, 26/II, Šentjernej
- FRANC PASETTA, 1919, politični konfiniranec, 5.3.1942, 26/II, Mirke, Vrhnika
- PAVEL JERIHA, 1922, politični konfiniranec, 5.3.1942, 26/II, Zadvor
- ALFRED KLOBČIČ, 1918, politični konfiniranec, 30.8.1942, 26/II, Lavričeva 15, Ljubljana
- NIKOLA ČERNIČ, 1912, politični konfiniranec, 8.6.1942, 26/II, Metlika
- ANDREJ MARINČIČ, 1909, politični konfiniranec, 8.6.1942, 26/II, Ljubljana – Vič
- DUŠAN KERMAVNER, 1903, politični konfiniranec, 6.6.1942, 29, Rimska cesta, Ljubljana
- MARKO OSREDKAR, 1917, politični konfiniranec, 8.6.1942, 29, Vilharjeva 2, Ljubljana
- VALENTIN BULC, 1908, politični konfiniranec, 11.1.1943, 29, Mirna
- JANEZ PIRC, 1915, politični konfiniranec, 6.1.1943, 29, Bizovik, Ljubljana
- JOŽE OKRETIČ, politični konfiniranec, 29

- JANKO ZUBALIČ, 1923, politični konfiniranec, 8.6.1942, 26/II, Rožna dolina, Ljubljana
 - OSKAR DEŽMAN, 1913, politični konfiniranec, 8.1.1943, 29, Florijanska 23, Ljubljana
 - LEV ADANIČ, 1921, interniranec, 16.12.1942, 29, Pražakova 15, Ljubljana
 - BRANIMIR ŠPRAGER, 1922, interniranec, 20.10.1942, 25/II, Hrenova 12, Ljubljana
- 9 Tudi ta dva seznama pregnancev z dne 21.6.1943 sta iz gradiva, ki ga je Janezu Hočevarju, Pavletu Jerihi in Stanislavu Nosanu dal župan Ustice ob njihovem obisku otoka.

V letu 1970, ko sem dalj časa bival v Rimu, sem obiskal tudi nekdanje taborišče Fraschetti d'Alatri. Na to me je vzpodbudil članek v italijanskem časopisju o protestih beguncev, ki so bili tedaj naseljeni v taborišču. Vhod v taborišče je bil svoboden: barake so bile take kot nekdanje, le žične ovire in ves sistem izolacije so umaknili. Ob vходу je bila vratarica z dežurnim policajem. Nekdanje koncentracijsko

taborišče so spremenili v begunsko taborišče. V teh barakah so prebivale italijanske družine, skupaj okrog 500 beguncev, ki so jih repatrirali iz Libije. Skoraj neverjetna zgodovinska ironija: v letih do kapitulacije Italije so v teh barakah prebivali tudi pregnanci, nasprotniki italijanskih kolonialnih oblasti iz Tripolitanijske, sedaj pa so jih nasledile družine tistih, ki so nekdanje pošiljali ljudi v taiste barake.

Franc Pasetta

O taborišču Fraschette d'Alatri

Taborišče Fraschette d'Alatri je bilo približno osemdeset kilometrov jugovzhodno od Rima, v pokrajini Ciociaria, na obronku hribov Ernici, v provinci Frosinone. Nastalo je že pred okupacijo Slovenije in razdeljeno je bilo na več delov: v večji, zgornji del taborišča, kjer je bila v središču velika zgradba s skladiščem in za njo večje »sprehajalno« območje, so naselili dalmatinske in črnogorske družine, v nekoliko odmaknjene spodnje barake pa družine z Dolenjske, Notranjske in Gorskega kotarja, ki so jih internirali poleti leta 1942, ob italijanski roški ofenzivi. V nekaj barakah v sredini taboriščnega kompleksa so bili moški različnih narodnosti; prevladovali so Slovenci in Hrvatje, ostali so bili iz Črne gore in Italije. Povsem odmaknjen spodnji del taborišča so naselili s pregnanci iz Tripolitanijske, dela sedanje Libije, takratne italijanske kolonije. V posebni, od ostalih delov ločeni skupini barak so bile zaprte ženske, večinoma primorske Slovenke. Starejše Primorke so internirali, ker so bili njihovi sinovi v partizanih, mlajše zaradi sodelovanja v Osvobodilni fronti in s partizani. Ta del taborišča so ostali imenovali »Slovenija«. Prevladovali so interniranke z idrijskega, goriškega in cerkljanskega območja. Del barak je bil naseljen z ženskami iz ostalih delov Slovenije in Jugoslavije. Med njimi je bilo tudi nekaj Italijank. V ženski del taborišča moškim ni bilo dovoljeno.

Sredi taborišča je bila v posebni zgradbi uprava taborišča. Ob njej so bili zapor, kamor so za nekaj dni zaprli tiste, ki so se pregrešili zoper red: če so jih našli izven barake po osmi uri zvečer, če niso pozdravili agenta, karabinerja ali drugih oseb iz uprave. V tem je bil posebno rigorozen neki skvadrist, predstavnik fašistične organizacije v upravi. Kaznovali pa so tudi tiste, ki so jih zalotili v ženskem delu taborišča. V zaporu – samici so taboriščniki dobili samo en obrok hrane na dan.

Tudi sam sem prebil pet dni v zaporu, ker so me agenti našli med barakami primorskih Slovenk. Prišel sem namreč na dogovorjeni sestanek. Zaradi te ne-

pazljivosti smo se pozneje vedno dogovorili za točen čas in mesto sestanka, med samim prihodom pa so Primorke opazovale okolico in dajale signale, ali je nevarno ali je območje »čisto«.

Sredi taborišča je bila tudi menza – odprt prostor s streho in nizom dolgih miz s klopmi. Prehrana je bila slaba, čorba z nekaj makaroni. Konec avgusta 1943 so v čorbo namesto makaronov vkuhavali bob, poln žužkov, tako da so kar plavali po vrhu. To je izzvalo odpor med nami in odločili smo se za protest – odklanjali smo hrano. Slovenski del taborišča se je dogovora o odklanjanju hrane držal dosledno, v drugih narodnostnih skupinah pa so bili tudi »stavkokazi«. Seveda nismo dosegli posebnega učinka, le nekaj dni je bila hrana nekoliko boljša.

Kot rečeno, je pred izkrcanjem zaveznikov na Sicilijo fašistična oblast odločila, da posamezne kolonije konfinirancev, internirancev in tudi zapornikov na otokih, v južni Italiji ali ob morju, kot na primer zapornike v Gaeti, premesti v taborišča na celini. V taborišče Fraschetti d'Alatri nas je bilo po seznamu z dne 21. junija 1943 premeščenih sto pregnancev, štirideset moških in šestdeset žensk. V naši skupini štiridesetih pregnancev so bili predvsem Italijani, Albanci in nekaj Slovencev, v ženski skupini pa je bilo nekaj Italijank in pripadnic drugih narodnosti, toda večina so bile Slovenke.¹ V začetku septembra leta 1943 so v taborišče prispeli črnogorski zaporniki iz Gaete.

Življenje v taborišču

Ob prihodu naše skupine v taborišče, julija 1943, smo kaj hitro odkrili, da je bilo največ organiziranega povezovanja in političnega delovanja Osvobodilne fronte med primorskimi Slovenkami. Med njimi je bila zelo aktivna Hajdi iz Kostanjevice na Goriškem, ki je imela tudi največji ugled. V taborišču se je povezala z ostalimi privrženkami OF in aktivirala je prej omenjeno »Slovenijo«. Ob njej je delovalo še nekaj intelektualk, s katerimi je najprej navezala stike Justi Holobar, učiteljica, ki je pred aretacijo poučevala v Gribljah v Beli krajini. Z njo sva se dobro poznala že z Ustice in me je v nekaj dneh vključila v organizirano politično-kulturno delovanje. Skupaj smo načrtovali in razvili dotedanje aktivnosti v pravo množično delo: organizirali smo skupine po barakah in že v dveh tednih po našem prihodu so se začeli redni sestanki večjega števila skupin, na katerih sem imel različna predavanja, razprave in pogovore. Pisali smo tudi članke za časopis *Triglav*, ki smo ga sami ustanovili in je krožil med internirankami.

Justi in še neka profesorica s Kojškega sta prevzeli kulturno-prosvetno delo, saj so primorska dekleta pridobila malo znanja v italijanskih šolah; slovenskih šol niso obiskovala in so poznala le narečno slovenščino, kakršno so govorili doma. Sedaj so dekleta obiskovala šolo in razpravljala o stvareh, ki so jim bile potrebne. Justi je bila zelo aktivna in vso dejavnost je usmerjala tudi v narodno-osvobodilnem duhu, ki ga je vzpodbujala v delavskih in kmečkih hčerah. Imela je velik vpliv. Pri organizaciji ji je na začetku mnogo pomagala tudi Hajdi, toda kmalu je zbolela in obležala zaradi kroničnega katarja.

Nekaj starejših žensk, ki so bile aktivne že doma in so poznale nekatere družbeno-socialne teme, so pomagale pri organiziranju razprav. Najbolj aktivne so bile žene in dekleta iz delavskih in kmečkih družin iz Idrije in okolice. Presenetilo me je, ko so ta dekleta prišla na sestanek s svinčnikom in papirjem in si zapisovala, kar so menila, da si je potrebno zapomniti, oziroma stvari, ki so jim bile bolj malo znane.

Na takih sestankih in razgovorih sem na široko razlagal slovensko nacionalno vprašanje. Veliko časa sem porabil za podrobno razlago našega nacionalnega boja v preteklosti. Obravnavali smo ista vprašanja kot na političnem tečaju na Ustici, in sicer:

- Pregled zgodovine slovenskega nacionalnega vprašanja v Avstro-Ogrski in bivši Jugoslaviji.
- Vprašanje naših meja, pregled zgodovine bivših meščanskih strank v Sloveniji od razpada Avstro-Ogrske do razsula Jugoslavije.
- Nastanek in delovanje Osvobodilne fronte in končni cilj Zedinjena Slovenija.

Potem so me dekleta presenetila z zanimanjem za socialna vprašanja: »Dobro, rešili bomo nacionalno vprašanje, izbrali si bomo svobodno in združeno Slovenijo. A potem? Bomo šli dalje?« Tako so mi sama pomagala k prehodu od nacionalnih tem na teme socialne družbe: na kratko sem predstavil zgodovino delavskega gibanja in nekatere vprašanja socialistične družbe, govorili smo o izvoru, nastanku in značilnostih fašizma in obdelali še druga takrat aktualna vprašanja. Obenem smo stalno spremljali tekoče dogajanje v Sloveniji in v svetu. Informacije smo dobivali iz pisem svojcev in prijateljev, iz italijanskega in slovenskega tiska ter prek novic, ki so jih prinašali novi interniranci.

Že pred našim prihodom v taborišče je v njem deloval tako imenovani »Centralni aktiv«, ki je povezoval predstavnike vseh narodnosti Jugoslavije. Vodil ga je inženir Rudi iz Splita. On je bil tudi uradni predstavnik jugoslovanskega dela taborišča v italijanski upravi. Pred mojim prihodom je slovenski del taborišča

zastopal Dalmatinec Ante Bakrač, po moji vključitvi v organizirano delo Osvo-
bodilne fronte pa so v Centralni aktiv delegirali mene.

Ko še je politično delovanje razvilo, sem v začetku septembra, na seji Cen-
tralnega aktiva poročal o slovenskem delu taborišča in o političnem delovanju
med našimi Primorkami. Z nekaj besedami sem seznanil tovariše Hrvate, Črno-
gorce in Srbe, kako razlagamo boj doma. Pri delu sem uporabljal tudi predava-
nja dr. Kermavnerja in gradivo naših diskusij na Ustici, kjer smo ugotavljali, da
je v ustanovnem razglasu Osvobodilne fronte prikazana pot narodnoosvobodil-
nega boja. Cilj boja je nacionalna osvoboditev in v njem sodelujejo vse zdrave
sile ne glede na razredno pripadnost. Torej ne gre za razredni boj. Po podatkih
novih pregnancev, raznih časopisov in drugih obvestil smo prišli do zaključka,
da je naš boj narodnoosvobodilni, da ga vodijo leve sile in s tem vključuje tudi
elemente socialistične revolucije. Torej: ko bomo zmagali, bodo poleg nastaja-
nja Zedinjene Slovenije rešena tudi socialna vprašanja, kar pa bo odvisno od
odnosa političnih sil, ki bodo takrat na oblasti v Sloveniji.

Člani Centralnega aktiva so različno sprejemali naše mišljenje, od odobra-
vanja do sektašenja.

Kapitulacija Italije

O kapitulaciji Italije se je v taborišču razvedelo pozno popoldne 8. septem-
bra 1943. Kar privreli smo na »glavno ulico« taborišča in dali duška veselju.
Navdušeno smo prepevali partizanske, revolucionarne in narodne pesmi.
Vzklikali smo razne parole z narodnoosvobodilno vsebino. Vsaka narodnostna
skupina v svojem jeziku. Pridružili so se nam celo nekateri karabinjerji in nam
pomagali pri petju.

Midva z Dušanom Slano sva hotela priti najprej do Centralnega aktiva, da bi
se dogovorili, kako bomo delovali v novih razmerah. Nikjer nikogar! Med tem
je zvonilo dvakrat, ura je bila osem zvečer, nastopili so agenti in karabinjerji in
moralimo v barake kot vsak večer.

Drugo jutro se je sestal Centralni aktiv. Iz izjav članov se je videlo, da so se
nekateri srečali prejšnje popoldne in se odločili, da gredo vprašat komisarja
taboriščne uprave, če je sposoben ohraniti red. Bodo morda zapustili taboriš-
če? Obisk ni bil uspešen. Komisar je dobil vtis, da so ponujali svojo pomoč za
vzdrževanje reda v taborišču.

Na sestanku aktiva smo nato sprejeli stališča in določili smo delegacijo za
ponovni obisk komisarja. Upravi in njihovim organom smo predstavili konkret-
ne zahteve internirancev.

Po kapitulaciji Italije so med taboriščnimi oblastmi pobegnili pripadniki fašističnih organizacij. Počasi, zlasti po izkrcanju zaveznikov na celino, pa so se razbežali vsi, tako da ni bilo več nadzora nad taboriščem in s tem tudi oskrbe ne. Centralni aktiv je prevzel vsa skladišča v taborišču, jih zastražil s svojimi predstavniki in organiziral prehrano. Ko smo izčrpali vse rezerve hrane, smo družinam in posameznikom razdelili še vse iz skladišč – perilo, obleko, postelnino, odeje in podobno. To smo potem menjavali za hrano v okoliških vaseh, običajno pa so menjavo opravljale organizirane skupine 3–5 fantov, ki so v nahrbtnikih prenašali blago čez hribe do Fiuggija, Anagnija, Guarcina, Colledara, Verolija, Ferentina – skratka, po vaseh in mestecih, ki so bila od taborišča oddaljena do dvajset kilometrov. Frosinoneja, glavnega mesta province, so se izogibali, ker so Nemci že organizirali v njem mestno in svojo policijo.

Nemci se sicer niso zanimali za taborišče. Ko pa so utrjevali obrambno črto na Volturini, so začeli loviti tudi taboriščne moške za kopanje jarkov. Pri prvem vpadu so res pobrali precej taboriščnikov, toda zvečer so jih pripeljali nazaj – z obljubami, da jih bodo dobro hranili in da bodo naslednje jutro spet prišli ponje. Naročili so jim, naj prepričajo še ostale, da gredo na delo. Od tistega dne dalje seveda niso našli nikogar več. Organizirali smo stražo na hribu, ki je opozarjala na prihod nemških vozil, tako da smo se vsi moški razbežali po okoliških gozdovih ali pa se skrili na podstrešjih barak, kjer smo si pripravili posebna skrivališča.

V domovino

Za odhod v domovino je Centralni aktiv po vsestranski razpravi sklenil naslednje:

- Taboriščnike je potrebno prepričati, naj ne odhajajo neorganizirano, brez predhodnih priprav in v negotovost, ker lahko padejo v roke Nemcem, ki jih bodo odpeljali v svoja taborišča.
- Centralni aktiv mora ostati in delovati v taborišču, dokler ne odide domov večina ljudi organizirano in po skupinah.
- Zbrati je treba čim več informacij o pogojih in možnostih za odhod domov. Vsaka narodnostna skupnost ima drugačne pogoje, ki jih mora ugotoviti. Poiskati je potrebno zvezo z ilegalci v Rimu in tudi z italijanskim odporniškim gibanjem.

Sklepe smo dosledno uresničevali. V skupini Črnogorcev in Metohijcev, ki so prišli v Alatri iz zaporov v Gaeti, so imeli nekaj naslovov svojih vodilnih tovarišev v Rimu. Tudi ti so iskali stike med seboj. Centralni aktiv me je poslal v Rim, kjer sem se sestal z njihovim voditeljem – »Starim« (Djokom Pajkovićem), ki ga je spremljal Čedo Mijović. Srečal sem se tudi z nekaterimi Albanci, ki sem jih poznal z Ustice. »Stari« me je sprejel precej previdno in zadržano, šele po daljšem pogovoru in *proverki* sva se odkrito pogovorila. Posvetoval sem se z njim o možnostih vračanja Dalmatincev in Črnogorcev, še posebej pa o pogojih za vračanje Slovencev. Povedal mi je, da je v Rimu neka tovarišica, članica Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije (Vida Tomšič), da se bo pogovoril z njo in mi naslednji dan povedal njeno mnenje. Pred nami je bila odločitev: ali čim prej domov ali pridružiti se odporniškemu gibanju, ki je tedaj nastajalo, ter mu pomagati s svojimi izkušnjami.

Naslednji dan me je obvestil o stališču Vide Tomšič: Slovenci naj gremo čim prej domov, v manjših skupinah, previdno, da ne pademo v roke Nemcem.

Med bivanjem v Rimu sem s pomočjo znanih taboriščnikov odkril tudi vir denarne pomoči: hrvaški Zavod Sv. Jeronima je nudil pomoč nosečnicim Hrvatom in tudi drugim katoličanom, če so uslužbenci Zavoda v razgovoru s taboriščnikom ugotovili, da ni pripadnik komunistov. Mnogi Dalmatinci in tudi Slovenci so si na ta način priskrbeli potreben denar.

Slovenska skupina v taborišču pa je poslala Justi Holobar v Gorico, naj izve, kakšne so možnosti in nevarnosti na poti domov in na kaj je treba posebej paziti. Vrnila se je s precej informacijami: o nemški ofenzivi na Primorskem, o tem, da se do nekdanje italijanske meje in tudi do Ljubljane lahko potuje z vlakom, vendar je dobro imeti osebno izkaznico ali neki drugi dokument. Izvedela je tudi, da na ljubljanski postaji belogardisti lovijo vračajoče se taboriščnike, jih zaslišujejo in vključujejo v belo gardo.

Po njeni vrnitvi smo začeli pošiljati domov najprej skupine Primork. Ker so znale nekaj italijansko, jim z malo previdnosti ni bilo težko priti domov. V vsako skupino smo vključili tudi enega moškega, kar je bilo koristno zanj in za skupino. Moški, ki smo ostali sami, pa smo si s pomočjo italijanskih tovarišev, s katerimi smo se spoznali v Alatriju, kjer je bil tudi sedež občine, priskrbeli za potovanje začasne italijanske dokumente.

Vzporedno s pripravami na odhod smo se konec septembra 1943 povezali z italijanskim odporniškim gibanjem. V hribovske vasi Ciociarije se je po znanih »Rimskih dnevih« zateklo precej protifašistov. Najprej smo v Alatriju vzpostavili stik z nekdanjimi socialisti (dr. Giulliom Martinijem, starejšim učiteljem, odvetnikom in z nekaterimi drugimi) ter z njihovo pomočjo prišli v stik z aktivnimi protifašisti in tudi z Borellijem, ki je bil po njegovi izjavi član Centralnega

komiteja Komunistične partije Italije. On je že zbral nekaj levo usmerjenih privržencev, tudi oficirjev, ki so v okolici hribovske vasice Colleparado organizirali partizansko skupino.

Na sestanek z Borellijem je Centralni aktiv poslal mene in učitelja Savo iz Like. Na kratko sem si zabeležil naslednja naša priporočila:

- Svetujeva naj mu, naj organizirajo osvobodilno fronto, v katero naj vključijo vse prebivalce ne glede na spol, razredno in strankarsko pripadnost; v fronto za osvoboditev in demokratično ljudsko oblast naj bi bili vključeni vsi, ki so za uničenje vseh fašističnih ostankov. Na sestankih z njimi je potrebno oblikovati vaše odbore (komiteje), ki jih bodo sestavljali kmetje, domačini in begunci.
- Organizirajo naj partizanske skupine in enote, ki bodo zavarovale ljudsko oblast v Alatriju, središču občine in okolice.
- Borelli mora sodelovati z vojaškimi osebnostmi, ki bodo vodile vojaške oziroma partizanske akcije; istočasno je treba voditi protifašistično organizacijo na terenu – civilno organizacijo, na katero naj se opira vojaška. Če zmorejo, naj čim prej začnejo z akcijami, odstranjevanjem nemških vohunov; to naj bi uresničile nastajajoče partizanske enote. Prikazati jim je treba partizanski način vojskovanja.
- Borellija naj obvestiva še o našem položaju v taborišču, da navezujemo stike v Rimu, da je dobro organiziranih (tudi za vojaške potrebe) okoli sedemdeset ljudi, podpira pa nas devetdeset odstotkov taboriščnikov, tako da pravzaprav nimamo nasprotnikov.
- Dogovoriva naj se za nadaljnje sodelovanje.
- Vprašava naj za možnost pridobitve ali nakupa orožja in lokalnih vojaških zemljevidov za naše potrebe. Pripravljeni smo pomagati pri organizaciji in vojaških akcijah, če bodo ocenili, da bi bila taka pomoč koristna.

Na sestanku z Borellijem visoko v hribih, v bližini samostana Certrasa dei Trisulti, je poleg njega sodeloval še poročnik italijanske vojske Gino, ki je bil ves navdušen nad partizanskim bojem proti fašizmu in Nemcem. Zanimiv je bil pogovor z njim o partizanskem načinu bojevanja, saj ga je poznal; bil je namreč dalj časa v Grčiji, kjer se je bojeval z grškimi partizani. Ko sva se pred njim s Savo legitimirala kot bivša jugoslovanska partizana, smo se vsi štirje kar nasmejali, češ, sedaj smo se našli na skupnih pozicijah. Gino je imel dobre ideje glede organiziranja boja, da mora biti povezan z narodom in imeti vsestransko podporo v njem.

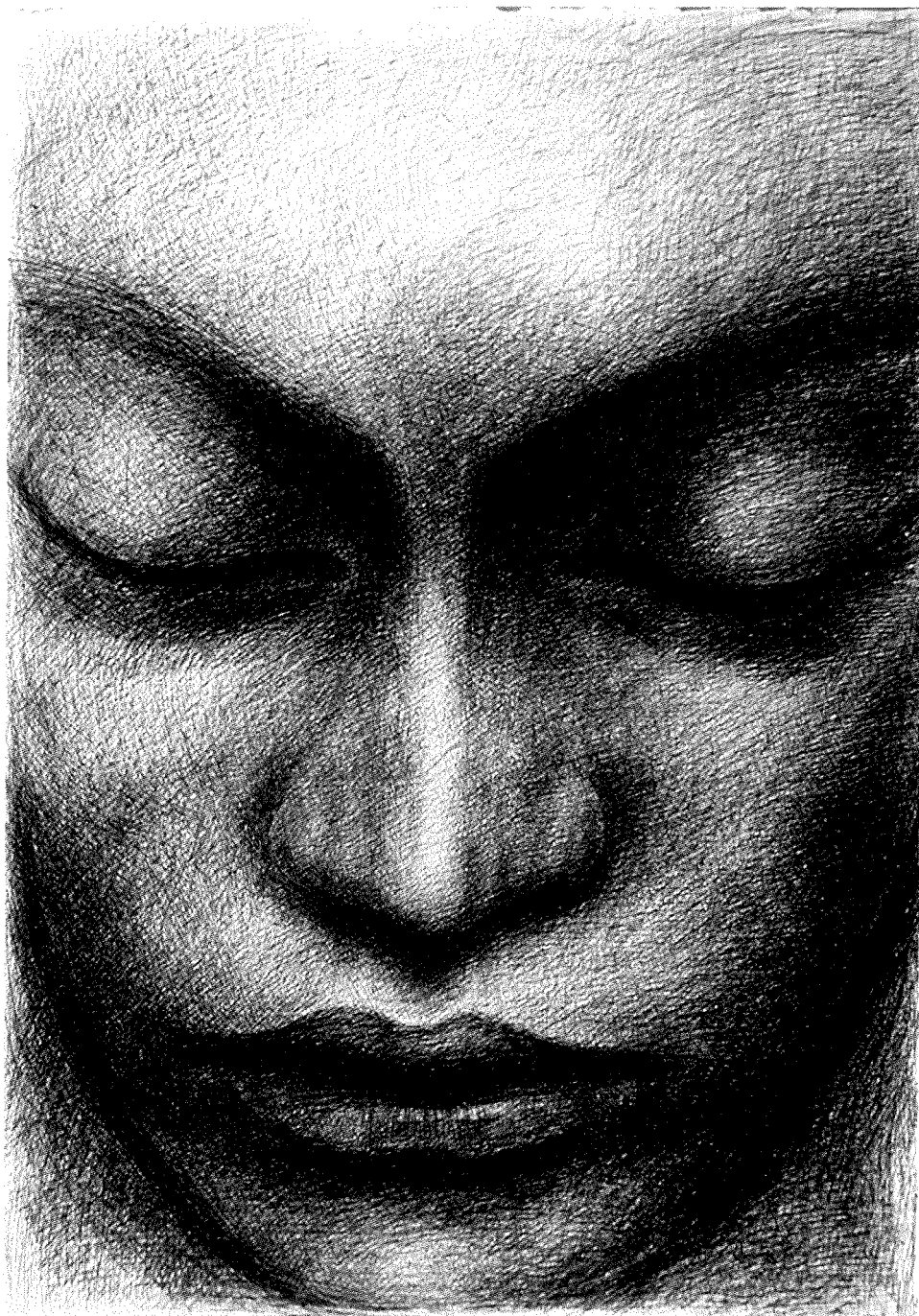
Tudi v drugih pogovorih in stikih s protifašisti v Alatriju smo pomagali in se vključevali v njihovo osvobodilno gibanje.

Do decembra 1943 smo se taboriščniki večinoma razšli. Slovenci smo že vsi odšli proti domu, tako da je prenehal delovati tudi Centralni aktiv.

Opombe

- 1 Prim. priloženi seznam o premestitvi stotih internirancev in konfinirancev z Ustice v Fraschette d'Alatri 21. junija 1943. Objavljam še naslove nekaterih žena in deklet, ki so mi pred odhodom domov, 17. septembra 1943, podarile spominček in se podpisale:

- Pavla Drolc, Kuk 2, Goriško
- Marica Drolc, Kuk 2, Goriško
- Rezika Čehovin, Senožeče 101, Trst
- Marija Čehovin (Rezikina mati), Senožeče 101, Trst
- Ema Ortar, Koritnica 38, Gorica
- Jola Simšič, Kojsko 57, Goriško
- Mici Šavli, Zatoľmin 51, Tolmin, Gorica
- Milena Brundula, Dutovlje 30
- Rozi Mlakar, Cerkno 20, Goriško
- Marica Mlakar, Cerkno 20, Goriško
- Slavka Stegovec, Erzelj, Vipava
- Tončka Carl, Spodnja Kanomlja 26, Spodnja Idrija
- Marija Troha, Spodnja Kanomlja 20

Rudi Pergar, akad. slikar, *Obraz 1*, perorisba, 70 x 50 cm.

... Ko so ostala dekleta odhajala na zrak, smo žalostno zrle za njimi, saj so se v času skupnega bivanja med nami spletle globoke niti prijateljstva. Najbolj mi je bilo hudo za Vando. Bila je mirna, preprosta in prijazna. Tudi ona je imela kite. Od vseh deklet v celici se mi je zdela najbolj izobrazena. Zadnja je odšla iz celice na zrak. Ni mi dala roke, ampak me je objela in poljubila. To me je najbolj ganilo, saj v življenju nisem bila vajena take nežnosti. Obe sva zajokali. Jočem tudi sedaj, ko to pišem, in tega me ni sram priznati. Od tedaj je minilo že osemindeset let in potem je nisem več srečala, čeprav si tega srčno želim.

Marija Mahnič

Marija Mahnič

Moji spomini na internacijo v taborišču Fraschette d'Alatri

Aretacija

Bilo je 3. marca 1943. Vsi smo še spali, le pasji lajež je kalil jutranji mir in naznanjal, da se v vasi dogaja nekaj nenavadnega. Jutro je bilo jasno, vendar zelo hladno, saj so bili Brkini odeti v debelo snežno odejo. Italijani so najprej obkolili vas, nato so začeli razbijati po vratih in klicati vaščane, ki so jih imeli zapisane na seznamu za aretacijo. Tako so prišli tudi k nam. Pri nas doma smo bili trije: mama, ded in jaz. Oče je umrl že leta 1928, brat pa je malo pred mojo aretacijo odšel v partizane.

Meni in mami so ukazali, naj se pripraviva za odhod. Skušala sem jim dopovedati, da je ded star in bolan (imel je triinosemdeset let) ter razen mame nima nikogar, ki bi skrbel zanj. Zato sem jih prosila, naj pustijo mamu doma, če pa jo že hočejo odpeljati, naj vzamejo tudi deda. Po krajšem posvetu so se odločili, da mama lahko ostane doma. Iz kovčka sem vzela njene stvari in vanj stlačila samo svoje. Nikoli ne bom pozabila deda, kako se je tresel in venomer ponavljal: »Moj bog, kaj sem dočakal!« Tako skrušenega in zlomljenega ga nisem videla ne prej ne pozneje.

Priznati moram, da ta aretacija ni bila povsem nepričakovana, saj so prvih sedem vaščanov zaprli že 19. februarja 1943. Izdal jih je partizanski dezertir Nedeljko. Še istega dne oziroma v noči z 19. na 20. februar 1943 je odšlo v partizane dvanajst fantov in eno dekle. Med drugo aretacijo so nas zaprli trinajst: pet

moških in osem žensk. Med njimi so bile štiri, ki so doma pustile po štiri, pet in več nedoraslih otrok. Ko so odhajale, so se otroci krepko oklepali njihovih kril in le z muko so se jih otresale. Tako so se otroški kriki mešali s pasjim laježem in italijanskimi povelji. Prizor je bil mučen in nepozaben.

Odgнали so nas v Podgrad. Na Gabrku se nam je pridružila še ena ženska, mogoče je bil tudi kakšen moški, a se tega ne spominjam. V Hujah se nam je pridružilo še pet deklet in par moških. V Podgrad smo pripešali zgodaj popoldne. Bili smo izmučeni od dolge in zasnežene poti ter prtljage, ki smo jo nosili. Zaprli so nas v neko sobo, ki so jo imeli menda karabinjerji za jedilnico. V njej je bila velika miza, na vsaki strani pa je bila po ena dolga klop. Bilo je tudi nekaj stolov, tako da smo se stisnili in za silo vsi sedeli. Hrane nam tisti dan niso dali, pa saj tudi teka nismo imeli. Razdelili smo si samo tisto, kar je kdo vzel s sabo od doma.

V tej sobi smo tudi prenočili. Zdaj je tega, zdaj onega zmanjkalo in se je naslonil na mizo ter malo zadremal. A spanec je bil nemiren in kratek – toliko, da si za trenutek ušel kruti resnici. Ponoči se mi je začel oglašati želodec. Krulilo mi je vedno glasneje. Marsikatero žensko so zalivale solze, ko so ji misli uhajale k otrokom. Kdo ve, če jim je kdo pripravil toplo večerjo? Ali niso morda ponoči odkriti in jih zebe? Ali jih morda kličejo, pa se jim nihče ne oglasi? Priznam, da sedaj, ko sem tudi sama mati, veliko bolj razumem njihovo bol, kot sem jo tedaj.

Tistega dne so pri naših sosedih Ludvik aretirali očeta, mater in dvajsetletno hčerko. Doma so pustili šest otrok v starosti od pet do petnajst let, za katere je potem skrbela Pavla Gustinčič - Skočajtna. Prvotno je bila tudi Pavla na seznamu za aretacijo, saj je imela moža pri partizanih. Ker pa je bila v visoki nosečnosti – kmalu zatem je rodila dvojčka –, so ji prizanesli. Tako se je skupaj s štiriletno hčerko Albino preselila k sosedovim, kjer je skrbela za tri svoje in šest njihovih otrok.

Zaprli so tudi mojo teto Terezo, moža katere so odpeljali že 19. februarja, malo pred tem pa je izgubila najstarejšo hčer, dvajsetletno Zino, za katero je še vedno žalovala. Tej žalosti se je čez nekaj mesecev pridružila vest, da se je njen sin Jože, ki je bil vpoklican v italijansko vojsko, smrtno ponesrečil že prvi teden po odhodu od doma. Da je bila mera polna, je morala zapustiti dom tudi ona, tako da so doma ostali sami trije mladoletni otroci, medtem ko je bil drugi sin, Tone, v partizanih.

Tistega dne je bila aretirana tudi Tereza Mahne - Tončkova. Doma je pustila moža, popolnoma slepega invalida iz prve svetovne vojne, in štiri otroke.

Najstarejši med nami, ki smo tistega dne po sili zapuščali svoj dom, je bil Martin Ludvik, ki so ga odgnali skupaj s sinom in dvema hčerama. Čeprav že v

letih, je bil prava vaška legenda, saj je v življenju veliko izkusil. Trikrat je šel za kruhom v Ameriko in se vedno vračal v svojo rodno vas, kjer ga je čakala žena s šestimi otroki. Ko se je vrnil prvič, si je s prihranki postavil hišico in kupil par koščkov zemlje. Drugič je prihranil za hlev in kravo. Tretjič ga je pot vodila v Južno Ameriko, kjer pa je zaradi gospodarske krize zaslužil le toliko, da se je lahko vrnil domov.

Zaprlji so tudi Ivana Franka - Krulčevega in njegovega sina Tineta. Tudi Ivan je pustil doma ženo s kopico otrok in osemdesetletno mater.

In končno so zaprlji še Ivano Frank - Blažonovo, ženo vaškega proletarca, ki je bil takrat že partizan. Vse njuno premoženje je bilo strpano v eni sami kmečki sobi, ki sta jo imela v najemu. Tu je družina kuhala in spala. Z možem sta si kupila majhen štedilnik in dimno cev speljala skozi okno tako, da sta snela eno izmed šip ter jo nadomestila s kosom pločevine, v katerega sta izrezala primerno okrogolino. Ležišče v sobi je bilo majhno, da ni bilo v napoto, v stari omari pa so bile spravljene najnujnejše stvari. Taka so bila takrat proletarska stanovanja na vasi, družine so se preživljale, kakor so vedele in znale. Možje so največ delali oglje, poleti pa kot dninarji zdaj tu zdaj tam, kjer se je dalo kaj dobiti. V času košnje so odšli najprej na Kras, potem na Pivko, nekaj pa se je dalo zaslužiti tudi doma, v vasi. Ivana je pustila svojega edinega otroka, komaj nekaj let starega Tončka, pri bratu svojega moža - Tončkovemu stricu.

Sama sem se skušala držati pogumno, čeprav sem bila med vsemi najmlajša in še nisem dopolnila sedemnajst let. Sosed me je dajal drugim za zgled, kadar jih je premagal jok. Neki karabinjer pa je dejal, da mi doma verjetno ni bilo dobro, ker nič ne jočem. Toda ponoči je tudi mene strlo. Skušala sem se premagati, toda čutila sem, kako mi bije srce, šlo mi je na bruhanje in najraje bi zakričala. Da moje stiske ne bi opazili še drugi, sem se s plaščem pokrila po glavi, se naslonila na mizo, kot da želim zadremati, in tiho zajokala.

Naslednje jutro so nas naložili na odprt vojaški kamion in odpeljali v Trst. Vojaki, ki so nas spremljali, so med vožnjo prepevali italijanske pesmi. V spominu mi je ostala le ena, najbrž zato, ker sem jo tisti dan slišala prvič. Njen napev mi še danes zveni v ušesih. To je bila pesem o gobasti družini - *La famiglia dei gobo*. Sicer pa je njihovo petje šlo mimo nas, saj je bilo bolj podobno kričanju kot resničnemu petju, ki človeku razneži in obogati dušo. Tiščali smo se skupaj, ker nas je zeblo. Govorili nismo z ustnicami, ampak z očmi, ki so bile polne vprašanj: »Kam? Kako? Za koliko časa?«

Celica št. 38

V Trstu smo se ustavili. Ženske smo izstopile, moški so ostali na kamionu. Ni bilo časa za poslavljanje, le nemo smo se pogledali in kamion je potegnil naprej. Slišal se je le oddaljen klic ali dva: »Javi se otrokom!« Ženske so odpeljali v zapor Gesuiti. To je bil star, nekdanji *klošter*, ki so ga pozneje spremenili v zapor. Moške so odpeljali v zapore Coroneo.

Sprejel nas je paznik in neka redovnica, za katero so mi dekleta v celici kasneje povedala, da je glavna prednica in se imenuje Šunta. O *šutori* Šunti so vedele zapornice veliko povedati, a nič dobrega. Bila je stroga in hudobna, tako da smo se je vse bale.

Najprej so nas peljali v majhen, temačen prostor. Že takoj na vratih si lahko začutil, kako zaudarja po vlagi in plesnobi. Na desni strani, visoko pod stropom, je bilo majhno, zamreženo okno, a še to je imelo steklo prepleskano, tako da ni bilo moč videti skozi. V resnici pa je bilo tako ali tako vseeno, saj je bilo nedosegljivo. Po tleh so bile neke vrste lesene rešetke, podobne okenskim roletam, le da so bile bolj redke. Pod temi rešetkami je zastajala voda, ki je stalno pritekala in odtekala – vsaj tako sem sklepala, ker je bilo stalno slišati njeno brkljanje. Še danes ne vem, ali je to bilo zaradi okvare na vodovodu, kar ne bi bilo čudno, saj je bil ves sistem zelo star, ali pa je bilo to narejeno namerno, da bi človeka vrgli iz tira. Priznati moram, da je bilo zame grozno.

Imela sem občutek, da se pogrezamo vedno globlje, v glavi se mi je vrtelo, primanjkovalo mi je zraka in zdelo se mi je, da me bo zadušilo. Nato so nas popisali, nam vzeli prtljago in denar ter nas temeljito pregledali. *Šuora* Šunta ni prezrla niti mojih dveh kit, ki sem ju imela spleteni zadaj in sta bili prepognjeni čez polovico ter z roževinasto sponko spet speti skupaj. To me je najbolj presenetilo. Le kaj si je mislila, da sem skrivala v kitah? Res so bile debele in dolge, a za kakšno skrivališče niso bile primerne.

Po šokantnem sprejemu so nas razdelili po celicah. Skušala sem se držati tete Tereze, vendar brez uspeha. Dodelili so me v celico za mladoletnice št. 38, njo pa v celico št. 49, ki je bila v istem hodniku, le na drugem koncu. Na hodniku je bilo par miz in nekaj klopi. Tja so smele zapornice enkrat tedensko, ko so lahko pisale domov, seveda pod nadzorstvom. S hišnim redom sta bila točno določena dan in ura za vsako celico posebej. Ob našem prihodu so bila na vrsti dekleta iz celice št. 38, torej mladoletnice.

Ko sem šla mimo, so bile zelo radovedne. Tri, morda tudi več hkrati, so me vprašale: »Od kod prihajaš?« Ko sem jim povedala, so spraševale naprej: »Si minorenne?«

»Ne vem,« sem odgovorila, ker nisem vedela, kaj pomeni ta beseda. Zato so spraševale naprej: »Koliko si stara? V katero celico greš?«

Ko sem jim povedala, da grem v celico št. 38, so rekle: »Torej si minorenne (mladoletna). To je naša celica. Bomo skupaj.« Paznica, ki jih je nadzirala, jih je mirila in se jezila, dekleta pa niso bila videti kaj dosti ubogljiva.

Ko sem prišla v celico, sem si oddahnila, ker je bila – čeprav temna – veliko svetlejša od tiste, v kateri so nas sprejeli. V isto celico so bila dodeljena tudi štiri dekleta iz Huj, ki sem jih poznala že od prej: tri sestre Tomažič in Marija Dekleva. To je vsaj nekoliko ublažilo mojo žalost, ker nisem mogla ostati s teto Terezo. Dekleta, ki so bila v celici že prej, so nas zasula z vprašanji, od kod prihajamo, zakaj so nas zaprli in podobno.

Medtem so se s hodnika vrnile tudi tiste, ki so pisale domov. Med sabo so se dogovorile, kje bomo spale – koliko na desni in koliko na levi. Mene so dodelile na desno stran. Kmalu sem ugotovila, da imajo tiste na desni nekakšno vodstvo celice, ker so bile zaprte že več časa. To so bile Rosanda in Marica, vsaka iz ene Branice, Milena in Vanda iz okolice Trsta, Cvetka iz Prevala pod Sv. Goro in Milka iz Varej. Vseh se danes ne spominjam več po imenih. Pred našim prihodom jih je bilo enajst, skupaj z nami, ki smo prišle tisti dan, pa šestnajst; več kot preveč za celico, ki je merila približno štiri krat štiri metre.

Edina oprema, ki jo je celica premogla, je bila en meter dolga lesena klop na desni strani, kjer so bili pločevinasti krožniki in vrč z vodo, pod njo pa čevlji in copate. Na levi strani v kotu pa je kraljevala kibla, zastrta s staro, zakrpano rjuho, ki je s svojimi vonjavami noč in dan mučila naše nosove. Na desni steni sta bila visoko pod stropom pritrjena obešalnik in polica, na kateri so imele svojo prtljago Rosanda, Milena in Vanda, tri po stažu najstarejše zapornice.

Nam novinkam so vso prtljago odvzeli ob prihodu. Tako sem morala že po nekaj dneh prositi, da so mi iz kovčka prinesli torbico, v kateri sem imela robčke, mašno knjigo in rožni venec. Dobile smo samo vsaka po eno staro rjuho in odejo. Dekleta v celici so bila nejevoljna, ker nam novinkam niso dali slamnjač, saj že prej niso imele vsaka svoje. Četudi v celici ni bilo dovolj prostora zanje, bi jih lahko postavile eno nad drugo, da bi bilo ležišče bolj udobno. Ko smo naslednji dan vprašale za slamnjače, je paznica odgovorila, da jih nimajo. Te slamnjače so bile iz starega domačega platna in so me spominjale na slamnjačo moje babice, ki si jo je sama stkala. Vendar so bile skoraj prazne, saj je bilo v vsaki le po nekaj svaljkov trave. Tako smo spale, stisnjene kot sardele, skoraj na golem betonu. Podnevi pa smo slamnjače zvile in jih postavile ob steno, da smo lahko na njih sedele.

Ponoči nam niso ugašali luči, zato smo jo vsak večer zastrle s črnim Viktorijinim krilom, da so se oči bolj spočile. Takrat sem prvič v življenju preživljala

noči brez spanca. Opazovala sem uši in stenice in si mislila, da so to edina živa bitja, ki se jim tu dobro godi. Starejše zapornice so mi povedale, da se to prve dni dogaja vsaki, a se kmalu privadiš. Nam novinkam so dajale razne nasvete in priporočila, med drugim tudi to, da moramo biti previdne in ne smemo nikomur zaupati. Pri vsaki novi, ki pride v celico, moramo paziti, ker nam lahko podtaknejo kakšno vohunko.

Pripovedovale so nam tudi o zasliševanjih in mučenjih na kvesturi. Ene so pravile, da je najhuje, kadar te dajo na mučilno napravo, ki so jo imenovale *kišta*. Druge so pripovedovale, kako je hudo, kadar te zvezano pretepajo in ti svetijo z močno lučjo v oči, ti pa jih ne smeš zapreti. Tiste, ki so že bile na zaslišanjih, so pripovedovale, da najprej začnejo zlepa in te skušajo z zvijačo pripraviti do tega, da govoriš. Sprašujejo te to in ono in paziti moraš na vsako besedo, da nehote česa ne izdaš. Nato pa se pritisk stopnjuje.

O tem, da me ne bodo pripravili do izdajstva, pa četudi me razsekajo na koščke, sem si bila popolnoma na jasnem, a mučenja sem se vseeno bala. Vse to so bile za nas novinke šokantne novice in grozeča pričakovanja, kar me je pogosto spravljal v hudo notranjo stisko. V nočeh brez spanja sem veliko razmišljala o tem, kako bi odgovarjala na taka in drugačna vprašanja. Prav tako mi ni dala spati *kišta*, ki smo se je vse bale in o kateri tiste, ki so jo okusile, niso rade na široko razlagale. Marsikatero dekle je tu doživelo svoje največje ponižanje. Pred leti sem o tem slišala pripovedovati danes že pokojno pesnico Ljubko Šorli, ženo Lojzeta Bratuža, ki je slovensko petje plačal s svojim življenjem. Še danes mi poglobljena misel na to povzroča težave.

Poleg naše celice je bila tako imenovana »ambulanta«, kjer so si tiste, ki so bile na zaslišanjih najhuje pretepele, par dni lizale rane, preden so se vrnile v svojo celico. Neko dekle so tako pretepli, da so morali spodnje perilo razrezati z nje, ker se je sprijelo s svežimi ranami. Sama sem videla v ambulanti ležati dekle z obvezano glavo. Izpod obvez so ji silili krvavi madeži, obraz pa je imela ves v podplutbah. Ženske so vse to junaško prenašale, kar nam je vlivalo moči in poguma, hkrati pa predstavljalo tudi obvezo do drugih.

Naslednje jutro je paznica odprla vrata celice in vprašala, ali želi katera k maši. Sama sem komaj čakala, da bi šla ven, pa čeprav samo na hodnik. Kapelica, ki je bila še kar velika, je bila na koncu hodnika. Tam sem srečala teto Terzo, na kar sem po tistem tudi računala. Druga priložnost za občasna srečanja in razgovore z ostalimi zapornicami so bili vsakodnevni sprehodi. Ob desetih dopoldne smo lahko šle po stopnicah na dvorišče in se v krogu sprehajale. Tam sem srečala sovaščanki Angelo Mahnečo in Emo Pirčevo, ki so ju zaprli že 19. februarja. Obe so že zaslišali, a nista ničesar izdali. Z Angelo sva se dogovorili, da se naslednji dan sestaneva v umivalnici, kjer bo prala perilo, za kar je namreč

že dobila dovoljenje, jaz pa se bom, namesto da bi šla na sprehod, potuhnila in se pretvarjala, da ji pri tem pomagam. Med pranjem mi je povedala, kaj so jo spraševali na kvesturi in kaj vse je Nedeljko izdal. Ugotovili sva, da na srečo vedo le malo tistega, kar se je v resnici dogajalo v vasi. Povedala mi je, da so jo mučili, a ni povedala nič takega, kar bi utegnilo komu škodovati. Po tistem razgovoru sem bila nekoliko bolj pomirjena.

Zaporniško življenje

Me, ki smo bile mladoletne, smo imele nekoliko boljšo hrano kot ostale zapornice. Predvsem smo imele več kruha. Vendar pa sem bila ves čas brez žlice, tako da sem morala ob vsakem obroku čakati, da je katera od starejših zapornic pojedla in mi jo posodila. Včasih so mi jo ponujale tudi po tri hkrati, a sem jo najraje vzela od Cvetke iz Prevala pod Sv. Goru. Z njo sva se kmalu spoprijateljili in sva povezani še sedaj, čeprav je od takrat minilo že skoraj šestdeset let. Sedaj, ko živimo v svobodi, izgleda, kot da je bilo to zelo preprosto in enostavno, pa ni bilo tako. Za sedemnajst let staro vaško dekle, kot sem bila jaz, ki sem bila vajena delati na polju in v gozdu ter uživati svež zrak, ki ga v Brkinih ni manj-kalo, ki sem bila navajena lepega razgleda od Snežnika do Slavnika in Nanosa, je bilo znati se za rešetkami vse prej kot enostavno. Še posebej v tistih vojnih časih, ko nisi vedel, za koliko časa boš zaprt, ne kaj bodo s tabo storili.

Kljub temu pa vzdušje v celici ni bilo vedno žalostno. Velikokrat smo prepevale razne narodne in tudi partizanske pesmi. Neka zapornica, ki je ravno-kar prišla, se je začudila, da nam pustijo peti *Za vasjo je čredo pasla*. Nakar ji je Milena odgovorila: »Zakaj pa ne? Saj zato smo zaprte!«

Spominjam se pusta, ki je bil tisto leto nekaj dni po mojem prihodu v zapor. Dogovorile smo se, da se bomo tudi me malo povesele. Kdor je imel denar, je lahko naročil par stvari, ki so bile na spisku dovoljenih: vino, cigarete, slaščice in še kakšna malenkost. Stroške so potem odšteli od vsote, ki so nam jo odvzeli ob prihodu. Vse to pa je bilo treba najaviti dan prej. Tako smo en dan pred pustom naročile vino – nekatere po četrt litra, druge pa kar pol litra, da ga je bilo dovolj tudi za tiste, ki niso imele denarja. Ko smo ga v torek po kosilu dobile, smo takoj vse spile. Vino nam je dalo korajžo – vse smo bile vesele, nekatere tudi malo preveč. Slamnjače, odeje in rjuhe smo spravile na kup, da je bilo v celici več prostora. Na tem kupu so potem kot na nekakšnem odru sede le tiste, ki so igrale na glavnik. Milena, ki je bila živahna in temperamentna, je tolkla zdaj po pločevinastem krožniku zdaj po oknu in dajala ritem. Ostale smo plesale, kričale in vriskale, nekatere pa so se tudi našemile.

Zabava je postajala vse bolj živahna in bučna. Paznica je prišla tolč po vratih prvič, drugič, tretjič. Nato je odprla vrata in zaukazala mir, a ni nič zaleglo. Zato je poklicala *šuro* Šunto, vendar zopet nič. Ta je šla po pomoč in se vrnila z nekim paznikom, ki nam je zagrozil s samico. Ko pa je ugotovil, da je vsemu krivo vino, je prepovedal, da bi nam ga še dajali. Kazen je kljub temu sledila: naslednji dan nismo smele na zrak.

Končno se je vse lepo izteklo, le *kibla* ni preživela pustnega rajanja. To je bila stara lončena posoda, gotovo še od rajnke Avstrije, ki je držala kakih deset litrov. Danes bi se z njo ponašal marsikateri etnološki muzej. Za njeno praznjenje je bila vsak dan zadolžena tista zapornica, ki je bila dežurna. Ta je morala medtem, ko so šle ostale na zrak, ostati v celici, jo počistiti in sprazniti *kiblo*. Prav to zadnje je bilo za marsikatero prava muka, vendar je dežurstvo potekalo po ustaljenem vrstnem redu in tu ni bilo umika.

Dovolj je bil samo nenaden nepreviden zasuk plesalk in *kibla* je bila na kosi. Pričele smo tolči po vratih in klicati na pomoč, saj je njena vsebina ogrožala naša ležišča. Takrat se je izkazalo, da črepinje res prinašajo srečo. Dobile smo novo *kiblo*, ki je imela tri prednosti: bila je kovinska, imela je ročaj in, kar je bilo najvažnejše, imela je tudi pokrov.

Spomladi so Italijani zapirali vse več ljudi in celica se je vedno bolj polnila. Nove zapornice so nam za trenutek popestrile enolično življenje z različnimi svežimi novicami, po drugi strani pa so nas utesnjevale, tako da je postajalo življenje v celici nevzdržno. Starejše zapornice, ki so bile zaprte že več mesecev, ker so čakale na proces, so se čudile, saj se je število zaprtih potrojilo. Ker tudi v drugih celicah ni bilo prostora, so v našo dali tudi nekaj takih, ki niso bile več mladoletne.

Začelo se je šušljati, da pripravljajo transport za internacijo, kamor naj bi odpeljali najprej tiste, za katere nimajo dovolj dokazov, da bi jih postavili pred sodišče. Moram reči, da smo si vse želele iti kamorkoli, samo da bi prišle ven iz tiste gneče. Nekega popoldneva je prišla paznica in zahtevala garderobne liste kakih osmih deklet iz naše celice. Med njimi sem bila tudi jaz. Naslednje jutro po zajtrku je zopet prebrala naša imena in zahtevala, da med sprehodom ostanemo v celici. Postalo je jasno, da nas bodo preselili drugam.

Pot v neznano

Misel na to, da potujemo v neznano, ni bila ravno prijetna, vendar nismo imele česa izgubiti. Po svoje smo bile celo vesele, saj smo pričakovale, da se bomo rešile nevzdržne gneče, zasliševanj in *kište* ter tiste jutranje napetosti, ko smo vedno s pridržanim dihom prisluškovale težkim korakom in čakale, v kateri celici bo zarožljaj ključ in katera bo pozvana na zaslišanje.

Ko so ostala dekleta odhajala na zrak, smo žalostno zrle za njimi, saj so se v času skupnega bivanja med nami spletele globoke niti prijateljstva. Najbolj mi je bilo hudo za Vando. Bila je mirna, preprosta in prijazna. Tudi ona je imela kite. Od vseh deklet v celici se mi je zdela najbolj izobražena. Zadnja je odšla iz celice na zrak. Ni mi dala roke, ampak me je objela in poljubila. To me je najbolj ganilo, saj v življenju nisem bila vajena take nežnosti. Obe sva zajokali. Jočem tudi sedaj, ko to pišem, in tega me ni sram priznati. Od tedaj je minilo že osem-inpetdeset let in potem je nisem več srečala, čeprav si tega srčno želim.

Tisto jutro je bilo na hodniku vse živo. Paznice so v svojih širokih in dolgih oblačilih tekale sem in tja, njihove redovniške obleke pa so pri tem mahedrale in jih ovirale. Na pomoč je prišel tudi upravnik in nekaj moških paznikov, saj nas je tisti dan šlo naprej veliko, vse pa je bilo treba opraviti v času, ko so bile ostale na prehodu. Spravili so nas v pritličje. Tu so nam dali vsaki svojo prtljago in nas postavili v vrsto na dolgem hodniku za ogromnimi železnimi vrati. Že sam pogled na tista vrata je človeku vzbujal grozen občutek. Kaj smo vendar naredile, po kakšnih zakonih smo se pregrešile, da moramo vse to prestajati? Je mar greh ljubiti svoj jezik, svojo zemljo, svoj narod? Saj vendar nismo nikomur storili nič žalega. Želeli smo biti le svobodni ter na svoji zemlji pošteno živeti in delati. Te pravice mora imeti vsak narod, tudi majhen. Kdor nam skuša to kratiti, pa naj bo kdorkoli, bo naletel na odpor. Tega ne bomo nikdar zatajili, a tudi ne dopustili zlorabljanja.

Po nekaj urah utrudljivega in mučnega stanja v vrsti so se vrata odprla in kolona se je premaknila. Že smo mislile, da gremo naprej, ko smo se spet ustavile. Ogromna železna vrata za nami so se zaprla, pred nami pa so se pojavila naslednja. Spet smo stale. Poldne je bilo že davno mimo, hladno je bilo in želodci so se nam začeli oglašati. Neka ženska iz Čepna pri Košani je padla v nezavest in je ležala na neki klopici. Druge smo posedale po svojih kovčkih ali culah. Vsaka je iskala oporo, da bi si olajšala muke. Končno so nam odprli nekaj moških celic, ki so bile prazne. Šle smo noter in posedle po slami.

Zbale smo se, da je transport odpovedan in da nas bodo tu zadržali. V primerjavi z našo celico so bile te pravi živalski brlogi: temne, vlažne in zamazane. Po zidovih je bilo vse popisano: od številnih imen in raznih gesel do kletvic in

psovok. Po datumih se je dalo razbrati, da prostor ni bil že leta in leta prepleskan. Zrak je bil neznansko zadušljiv. Pazniki so bili sami moški, vsi novi in nepoznani. Nobena si ni drznila vprašati, kdaj in kam gremo ter zakaj toliko časa čakamo.

Bilo je že pozno popoldne, ko so spet zarožljali ogromni ključi in zaškripala železna vrata. Stopile smo v naslednji glavni hodnik, iz katerega je vodilo več stopnišč. Zdelo se mi je kot v kakšnem podzemlju. Ogromne oboke in staro debelo zidovje je od daleč osvetljevalo nekaj žarkov zahajajočega sonca. Me pa smo bile še vedno kot ujete miške, zaklenjene za temi pošastnimi vrati, ki so nas obdajala z vseh strani. Pazniki so hiteli sem in tja, njihovi koraki so odmevali v prazno. Vse to me je tako izmučilo, da se ne da povedati. To je bil zame najtežji dan v življenju. Še nikoli mi ni bilo življenje tako v napoto kot takrat; resnično sem se ga želela znebiti. Te misli sem se oklepala kot edine rešilne bilke.

Končno so nas v zaprtih avtomobilih zvozili na železniško postajo. Imela sem občutek, kot da se vozimo po stopnicah. Na vlak smo prišle po sončnem zahodu, vendar je bilo še svetlo. Teta Urška, ki je – ne vem, po kakšnih zvezah – izvedela, da tisti dan odpotujemo, je več ur čakala na železniški postaji. Meni in tudi teti Terezi je prinesla nekaj malenkosti za na pot. Tu smo s polnimi pljuči zajemale svež zrak in tudi tesnoba, ki nas je prej mučila, je popustila. Med množico ljudi, ki so hiteli sem in tja, smo se čutile bolj sproščene in bi skoraj pozabile, da je naša svoboda omejena, če ne bi bilo policije na vsakem koraku.

Po osem do deset so nas natrpali v kupeje, v vsakem kupeju pa sta bila še dva karabinjerja – eden pri oknu in drugi pri vratih. Nekaj karabinjerjev je dežuralo tudi na hodniku. Bil je že popoln mrak, ko smo krenili iz Trsta. Prva postaja so bile Mestre. Iz kupeja se nismo smele ganiti, le kadar smo morale na stranišče, smo smele prositi karabinjerje za dovoljenje. Pa še takrat nas je dežurni na hodniku spremljal, zaradi česar nam je bilo v začetku kar malo nerodno. Vozili smo se vso noč, vendar smo se tudi pogosto ustavljali. Tako smo šele naslednji dan, okrog poldne, prispeli v Bologno. Tam smo si na postaji, seveda pod nadzorstvom stražarjev, natočile sveže vode, nekatere pa so tudi pisale domov. Hrane nam seveda niso dali. V Rim smo prispeli šele pozno zvečer.

Podnevi je bila vožnja dokaj enolična, ker so bila okna zastrta, vendar smo klepetale med seboj, da je čas hitreje mineval. Kolikor se je dalo, smo tudi dreemale, saj smo bile izmučene od prejšnjega dne. V Rimu je bilo slišati letala. Naši spremljevalci so se bali, da so ameriška, a se je izkazalo, da so bila italijanska. Tam smo precej časa stali, tako da smo prišli v Frosinone, ki je kakih osemdeset kilometrov od Rima, šele zgodaj zjutraj. Čeprav smo na vlaku preživele dve noči in en dan, se nismo pritoževale. Zadovoljne, da smo skupaj, smo ugibale, kam gremo, da se tako dolgo vozimo. Upale smo, da nam bo bolje kot v Trstu.

Z železniške postaje do taborišča Frascchetti so nas spet peljali s kamioni. V taborišče smo prišle okrog osme ure zjutraj. Dan je bil jasen, vendar nas je zeblo, saj so nam zadnja dva dni in dve noči udje tako rekoč zastali, pa tudi pomanjkljiva prehrana in neprespanske noči so naredile svoje. Pri vhodu v taborišče je bila na levi strani taboriščna komanda. Tam so nas razložili in spravili v prostor, kjer so nas poimensko klicali, nas popisali in nam odvzeli osebne izkaznice. Razporedili so nas v dve baraki. Prve smo bile dodeljene v barako št. 115, ki je bila tik ob desni strani glavne taboriščne ceste, ostale pa v barako št. 125, ki je bila nekoliko više. V vsaki baraki nas je bilo približno osemdeset.

Taborišče

Taborišče je bilo veliko. Imelo je več kot sto barak. Barake so bile lesene oziroma iz lepenki podobnega materiala. Kritina je bila podobna današnjim salonitnim ploščam, po tleh pa je bila neke vrste opeka oziroma opečnate plošče. Dolge so bile približno štirideset, široke pa pet do šest metrov. Vzdolž leve in desne strani so bili nameščeni pogradi, sredina pa je izgledala kot dolg hodnik, po katerem si videl z enega konca na drugega. Na vsakem koncu hodnika so bila vrata. Pogradi so bili med seboj ločeni z lesenitnimi pregradami, tako da so štirje pogradi – dva na levi in dva na desni strani hodnika – tvorili neke vrste sobo, seveda brez vrat. Sanitarij in vode ni bilo; najbližje stranišče je bilo od naše barake oddaljeno približno petdeset metrov.

Iz naše vasi nas je prišlo s tem transportom osem. Od tega nas je bilo v barako št. 115 dodeljenih pet: teta Tereza, soseda Marjeta Ludvik s hčerko Milo, Tereza Mahne - Tončkova in jaz. Preostale tri sovaščanke – sestre Terezo in Marijo Ludvik ter Ivano Frank – pa so odpeljali v barako št. 125. Tiste, ki smo bile razporejene v barako št. 115, smo iskale prostor, kjer bi lahko bile vse skupaj. Pri tem sta se nam pridružili še moja sestrična Marija Mahne - Mahneča in Marija Mezgec - Blaževa, obe s Tater, ter Jurčkova mama iz Gabrka. Osem prostih mest skupaj smo našle šele na koncu barake, pri izhodnih vratih.

Kasneje se je izkazalo, da je bilo to najslabše mesto v baraki. Ker je vzdolž hodnika stalno pihalo, je *capo baracca* (tako smo rekli jetnici, ki je imela vlogo vodje barake) odločila, da bodo ena vrata stalno zaprta. Na našo smolo so ostala v uporabi samo tista vrata, kjer so bili naši pogradi. Ker je bilo v baraki osemdeset jetnic, je to pomenilo, da je skoraj neprestano nekdo hodil mimo, bodisi ven ali noter, kar je bilo še zlasti moteče ponoči in ob slabem vremenu. Zaradi neprestanega odpiranja vrat in prepriha nas je pogosto zeblo, ob dežju pa je v barako nanoslo precej blata, ki smo ga morale same počistiti.

Pred našim prihodom je bilo v taborišču le malo Slovencev. Bile so samo družine iz vasi okoli Ilirske Bistrice, ki so jih zaprli spomladi 1942, po napadu partizanov na železniško progo pri Kilovčah. Takrat so fašisti iz maščevanja požgali vasi Bitnje, Kilovče, Mereče, Podstenje, Podstenjšek in Ratečevo Brdo ter več ljudi pobili ali odgnali v internacijo. Nekaj internirancev je bilo tudi iz Topolca ter par iz Trnovega in Ilirske Bistrice.

Ostali so bili prebivalci z območja Reke in Like, veliko je bilo tudi Dalmatincev. Cel predel v taborišču pa so zavzemali »Tripolini« – tako smo rekli internirancem iz Libije, ki je bila takrat italijanska kolonija. Tako »Tripolini« kot prej omenjene družine iz Slovenije in Hrvaške so bili pred prihodom v taborišče nameščeni v različnih krajih znotraj Italije, kjer so kot interniranci imeli več svobode. Ko pa se je vojna vihra vedno bolj razvnela in za Italijane in Nemce ni več kazalo dobro, so te ljudi premestili v taborišče in jim odvzeli že itak pičle svoboščine.

Treba je priznati, da so Italijani premišljeno izbrali lokacijo taborišča. Barake so postavili v dolini, ki je bila z vseh strani obkrožena z večjimi ali manjšimi griči, od koder so z lahkoto nadzirali gibanje jetnikov. Posebno na zahodni strani se je nad taboriščem skoraj navpično dvigal hribček, na katerem je čepela majhna vas Fumone s kopico revnih hišic. Nad vasico je bila cerkvena, iz katere je bilo večkrat na dan slišati zvonjenje, kakor da nas vabi ven iz tistega brloga.

Na drugi strani je ob ograji taborišča tekel potoček, ki se je poleti skoraj izsušil. Onstran potočka pa so bile posejane skromne domačije; res prava revščina. Brkinske hiše so bile v primerjavi s tistimi pravo razkošje. Večina je bila takih, da so imele en sam prostor za družino in živali. Največkrat je bila to samo koza ali osel, le ena hiša je imela konjiča. Iz taborišča smo ga z zanimanjem opazovale ob mlačvi, ko je ubogljivo hodil v krogu po razstavljenem žitu in tako mlatil kar na dvorišču.

V baraki smo si na hitro uredile ležišča. Mlajše smo si postlale zgoraj, starejše spodaj. S teto Terezo sva seveda spali na istem pogradu. Povedali so nam tudi, kakšnega reda se moramo držati, med drugim tudi, ob kateri uri bo apel. Takrat smo morale biti vsaka ob svojem pogradu. Sprva so nas preštevali trikrat dnevno, kasneje pa so pri tem precej popustili.

Na željo uprave smo morale med sojetnicami izbrati vodjo barake. Ta naj bi znala dobro italijansko, zato smo izbrale neko Tolminko, učiteljico Mimi. Vodja barake je morala vsakokrat prisostvovati apelu, poleg tega pa vsako jutro sprejeti kruh in mleko ter ju razdeliti ostalim. Vendar s tem ni imela veliko dela, saj so bili obroki tako pičli, da niso bili vredni tega imena. Mleka je bilo za en požirek, kruha pa za dva grižljaja. Po kosilo in večerjo je morala vsaka sama v menzo. To je bila posebna baraka, kjer so delili hrano. Dali so nam pločevina-

ste *menaške* – okrogle, približno enolitrske skodele –, aluminijasto žlico in še majhno posodo z ročajem za mleko.

Hrana, ki smo jo dobivale, je bila izredno slaba, skoraj neužitna. Vse je bilo neslano, od kruha naprej. Sprva sploh nismo mogle jesti, toda pozneje, ko ni bilo druge izbire, smo se nanjo navadile in še prosile »repete«, da so le kaj dali. Nikoli prej nisem mislila, da se da jesti tudi takšno hrano, kakršno so nam kuhali. Bila sem navajena preprostih kmečkih jedi in nisem bila izbirčna, toda tista je presegala vse meje. Še prašiči je ne bi jedli, če ji ne bi dodali otrobov. Če bi doma videla na krožniku polže, črve ali gosenice, bi pustila vse skupaj, toda tu sem nesnago odvrгла in jedla dalje. Priznam, da se italijanska taborišča po strahotah ne morejo primerjati z nemškimi, saj nas niso topli in tudi za delo nas niso uporabljali, vendar nam je bilo vseeno težko.

Glad je res huda reč. Tudi če hočeš zaposliti svoje misli v drugo smer, se ti ne dajo. Vedno uhajajo le k želji po hrani. Ko smo doma jeseni delali iz jabolk in hrušk domače vino, smo ostanke sadja po stiskanju zavrgli, le nekaj smo ga porabili za živino. V internaciji pa so mi misli uhajale prav k tem stisnjenim olupkom, tako neznansko sem si jih želela. Razmišljala sem, koliko hrane se doma zavrže.

Že prvi dan po našem prihodu so nas obiskali interniranci iz okolice Ilirske Bistrice. Želeli so izvedeti to in ono iz domačih krajev, saj so bili zdoma že skoraj leto dni. Ko smo jih vprašale po hrani, so dejali, da je vsak dan zelje. Pa sem rekla: »Oh, to ne bo problem, saj meni je zelje dobro.« Pa se je oglasil Tone Špehov iz Trnovega: »Samo ne misli, da je tu tako zelje kot doma. Tu je zelje neočiščeno, brez zabele in soli; tu dobiš notri vso nesnago.«

Domov smo smele pisati le kartice, ki so nam jih dali enkrat ali dvakrat mesečno. Vsako naše pisanje se je zaključilo s prošnjo, naj nam pošljejo kaj hrane. Meni so od doma poslali več paketov, ki pa so potovali več mesecev. Ko je paket končno prispel, je bila večina hrane že pokvarjena. Spominjam se predvsem paketa, ki so mi ga poslali najprej, a sem ga dobila šele kot tretjega po vrsti. V njem je bil domač sir, ki ga je naredila mama, poln rovov, v teh rovih pa sem našla celo gnezdo živih mladih mišk.

Obisk od doma

Ker smo vedele, da doma nimajo hrane v izobilju, kaj šele, da bi z najboljšim, kar so premogli, krmili miši po italijanskih skladiščih, smo ubrale drugo pot. Izvedele smo, da so nekatere interniranke dobile obiske, ki so jim prinesli tudi hrano – moko, riž, mast in drugo. O tem smo pisale domov in tako so se tri vaščanke – Zina Miglova, Mica Šubrova in Jožica Grgurjeva – odločile, da se odpravijo na pot. Ker nas je bilo v taborišču osem iz naše vasi, so skupaj zbrali za potne stroške. Hrano pa je pripravil vsak, kot je mogel. Bilo je konec maja ali v začetku junija, ko so prišle k nam. Toda smola. Ravno tisti dan je prišel ukaz, da se internirancem ne sme prinašati hrane. Tako je bila dolga in naporna pot iz Brkinov na jug Italije zaman. Vso hrano so jim zaplenili, njih pa odpeljali v Frosinone, kjer so jih zaprli za štirinajst dni.

O tem, da smo dobile obisk, nas je obvestil mlad kvesturin, ki pa je bil izmed vseh najboljši. Povedal nam je, da so v neki zgradbi izven taborišča, kjer je bilo tudi glavno poveljstvo. Rekel je, da so prinesle ogromno stvari: klobase, pršut, maslo, sir in drugo. Vprašal nas je, ali smo doma res tako bogati ali nam to pošiljajo »ribelli« (uporniki). »Ne eno ne drugo,« smo dejale. Povedale smo, da smo doma kmetje in da vse to pridelamo sami. V tistih časih je bila namreč za hrano že velika stiska. Vse je bilo na karte, kar se je še posebej čutilo v mestih.

Nekaj dobrot, ki smo jih dobile od doma, nam je prinesel sam, rekoč, da je vzel skrivaj, ko ni bilo komandanta. »Lahko bi prinesel veliko več,« je rekel, »a sem imel pri sebi le majhno aktovko in si je nisem upal preveč natlačiti.« Nekaj jajc je prinesel kar v žepih. Previdno jih je jemal iz žepa in polagal na posteljo. Prinesel je tudi hlebec kruha in škatlo marmelade. Marmelada je bila v leseni škatli, ki me je spominjala na škatlo, v kateri smo doma imeli mast za mazanje vozov; »šmir« smo ji rekli. Teta Tereza mu je ponudila kos kruha, in ker ga je rad vzel, mu je dala še par jajc. Vendar jih je odklonil, češ, da se boji, da bi kdo opazil.

Domenili smo se, da bo skušal urediti tako, da se bomo z vaščankami, ki so nas obiskale, videle vsaj od daleč. Me naj bi šle k taboriščni ograji na mestu, kjer barake še niso naseljene, on pa bo počakal, da se komandant odpelje v Alatri (bližnje mesto, oddaljeno kakih 10 kilometrov), nato pa pripeljal naše vaščanke na bližnji hribček. Pri ograji smo čakale celo uro in gledale na nasprotno stran, kaj se dogaja. Končno je motor s prikolico odpeljal in za njim je bilo videti oblak prahu. Iz zgradbe so prišle štiri osebe. Takoj smo opazile, da so tri med njimi ženske. Pričele smo mahati z rokami. Ko so nam na mahanje odgovorile, smo takoj vedele, da so one, da nas ni potegnil za nos.

Teško je opisati, kaj človek občuti v takih trenutkih. Jokale smo. Poskusile smo se pogovarjati, a bilo je predaleč in se nismo slišale. Kričale smo, naj pridejo bliže. Nekoliko so se nam približale, a več se kvesturin, ki je za vsak slučaj previdno stal v primerni razdalji, ni upal tvegati. Počasi smo se zbrale in zdaj pa zdaj vprašale, kar je bilo najbolj pomembno. Najprej so matere skrbele, kako je z otroki, ali so zdravi. Spraševale smo tudi, če pridejo kaj domov tisti naši bratje oziroma sinovi, ki so bili v partizanih. Pri tem smo uporabljale partizanska imena, ki smo jih doma imeli že vsi. »Ne,« je bil odgovor, »nobeden ne pride.«

»Kdo pase naše krave?« sem bolj jokavo iz sebe izdabila jaz. »Nono,« je prišel odgovor od sestrične Zine. To je bilo tudi moje zadnje vprašanje. Še minuto, dve in kvesturin je dal znak onim na hribčku, da je konec pogovora. Zopet smo si mahale v pozdrav in vsem je nekoliko odleglo. Vrnile smo se v barako. Bile smo tihe, naše misli pa so bile doma.

Naslednji dan so Italijani razdelili mimoidočim otrokom iz hrvaških družin nekaj malenkosti. Kruh, kekse in ostale dobrote pa so obdržali zase.

Žalostne novice nas niso strle

Prihod novih internirank je bil vedno povezan z novimi novicami od doma, ki so bile večinoma žalostne. Približno mesec dni za nami je prišla v taborišče Marija Ludvik, Barjakarjeva z Gaberka. Povedala nam je za veliko hajko, ki je bila v Brkinih 13. marca. Takrat sta padla Marjan Tončkov in Jože Jurčkov, katerih materi sta bili zaprti skupaj z nami. Na Kozjanah je padla tudi partizanka Tatjana in še nekaj drugih borcev, veliko ljudi pa so odvedli v zapore. Takoj smo sklenile, da za Marjanovo in Jožetovo smrt ne bomo povedale njunima materama. Nismo jima hotele nalagati na ramena še te bolečine, saj je bilo že tako vsega preveč. Naj živita v upanju, da je vse tako, kot je treba, saj sta bili obe ponosni na svoja sinova, bili pa sta tudi najstarejši med nami. Jurčkova mama jih je imela že čez petdeset. Vendar tajiti njuno smrt ni bilo vedno enostavno, še zlasti ne, kadar sta ena ali druga pripovedovali o svojem sinu to in ono, kakor je pač nanese pogovor. Ob takih prilikah smo se samo spogledale in, če se je le dalo, zasukale pogovor v drugo smer.

Nekaj podobnega se je zgodilo tudi trem sestram: Kristini, Cvetki in Zorki iz Potoka pri Vremah, ki so bile v naši baraki. Njihova soseda je dobila od doma pismo, v katerem je pisalo, kako so njihovo mater mučili in ubili Italijani. Cvetka je takoj zaslutila, da v tem pismu nekaj ni v redu, saj je soseda prej vsako pismo pokazala, sedaj pa se je med branjem obračala stran. Zgrabila je pismo in ga v hipu prebrala. Tisti dan je bilo v baraki obupno.

Zaradi takih in podobnih novic smo postale nezaupljive in pozorne na vsako sumljivo kretnjo. Ko smo nekega dne v jedilnici čakale na kosilo, je pogovor nanesel na partizanska imena, ki so bila včasih nenavadna, kot na primer Tarzan, Blisk, Hrast in podobno. Povedala sem, da je bil pri nas partizan, ki mu je bilo ime Jelen. Takoj se je oglasila tovarišica Ida, ki je v mojem pripovedovanju spoznala svojega moža. Vse je hotela vedeti: kdaj sem ga zadnjič videla, kaj je rekel in podobno. Ker je domnevala, da se še vedno nahaja v Brkinih, me je prosila, če sme priložiti zanj kratko sporočilo, ko bom jaz pisala domačim. Seveda sem privolila.

Že naslednji dan mi je prinesla gosto popisan listek. Napisala je, kako je slučajno izvedela zanj, mu sporočila, kako se ima, in ga prosila, naj po svojih močeh poskrbi za otroka. Imela sta nekaj let stara fantka in punčko, ki sta ju pustila pri svojcih. Pismo z Idinim listkom sem nameravala oddati na pošto skrivaj, izven taborišča. To uslugo so nam včasih naredile nekatere delavke – domačinke, ki so pomagale urejati okolico. Še preden pa sem dobila zvezo za oddajo pisma, so pripeljali nove interniranke z Brezovega Brda, ki so povedale, da je tudi Jelen padel 13. marca na Kozjanah.

Ida je potem stalno čakala vesti od moža in me spraševala, če sem dobila odgovor na tisto pismo. Vsakokrat sem se ji skušala izmakniti s tem ali onim izgovorom, dokler ji nisem nekega dne rekla, da so mi od doma pisali, da ga ni več v naših krajih. Kadarkoli sem jo potem videla, se mi je vedno zasmilila. Bila je doma s Krasa, iz Rubij pri Komnu. Resnico o tem, kako je bilo s pošto, sem ji povedala šele deset let kasneje, ko sva se srečali v Sežani.

Slabe novice so prihajale tudi s Tolminskega. To mi je pravila tovarišica Kristina, ki smo ji rekli kar sopranistka. V zboru je namreč pela sopran, ki se je zelo ločil od ostalih. Povedala je, da so ji od doma pisali, da je šlo veliko fantov z belimi nageljni. To naj bi pomenilo, da so padli. Ne vem, od kod je dobila denar za pomoč tistim internirankam, ki so bile najbolj potrebne in niso imele doma nikogar, ki bi jim kaj poslal.

Tako smo si v tistih dneh pomagale in druga drugi poskusile lajšati bolečine. Moram reči, da so bila tista leta zame res prava življenjska šola, v kateri sem se veliko naučila. Takrat sem prvič prestopila prag svoje vasi ter se seznanila z dekleti in ženami iz cele Primorske. Kmalu sem ločila vsa narečja: kraško, vipavsko, tolminsko, idrijsko... Čeprav sem bila med najmlajšimi, sem si pridobila veliko prijateljic, predvsem pa mislim, da sem se naučila spoznavati ljudi in njihove vrline.

Ker smo morale iz taborišča pisati v italijanščini, sem pri pisanju pogosto pomagala tistim, ki niso znale italijansko ali pa jim je pisanje povzročalo težave. Časa sem imela na pretek, zato sem jim rada ustregla. Pisala sem domov in

tistim, ki so imele svojce v drugih zaporih ali taboriščih. Moj svak Martin, mož tete Tereze, je bil zaprt v taborišču Cairo Montenotte pri Savoni, prav tako vsi ostali moški iz naše vasi, ki so bili aretirani istega dne kot jaz.

Tja sem pisala tudi mnogim drugim. Med pismi so bila tudi ljubezenska. Dekle, ki je bilo zaprto z mano, je imelo tam svojega fanta. Ni bila nepismena, le italijansko ni znala. Poiskali sva miren kotiček in napisali, kar je želela. Tako sem spoznala precej družinskih in osebnih problemov, a o teh nisem govorila. Zadovoljna sem bila, ker so mi ostale interniranke zaupale.

Najtežje mi je bilo, ko sem pisala Tončkovi ali Jurčkovi mami. Vedno sta naročili, naj vprašam tudi po sinu, seveda z ilegalnim imenom. Tega nisem napisala. Le na koncu, ko sem jima prebrala pismo še enkrat, je bil tudi ta stavek noter in pozdravi tudi zanj.

Vzdušje v baraki pa ni bilo vedno žalostno. Nasprotno, velikokrat smo se pošteno nasmejale, šalile in prepevale. Matevževa dekleta iz Huj so bila kot nalašč za kaj takega, še zlasti Viktorija. Z njimi sem bila zelo povezana, saj smo se poznale že prej, ker smo bile doma iz bližnjih vasi. Z nami sta se hitro ujeli tudi Cvetka in njena mama, doma iz Prevala pri Sv. Gori. Spoznala sem ju v tržaškem zaporu in ta vez nas je družila tudi v internaciji. Z nami je bila še moja sestrična Marija Mahne. Bila je lepa, vendar vedno tiha in mirna, oblečena v črno, saj je žalovala za mamo, ki ji je malo prej umrla.

Vanjo se je zaljubil neki kvesturin, prav tisti, ki smo ga najmanj marale. Ko je bil zadolžen za apel, ji je vedno skušal dopovedati, da mu je všeč, da je lepa in podobno. Toda ona se je delala, da ga ne razume. Zato se je obrnil na nas, mlajše, ki smo bile vedno skupaj, s prošnjo, naj ga naučimo slovensko. Me pa smo to učenje vzele bolj za šalo. Besede, ki se jih je hotel naučiti, smo prevajale tako, da je bilo čim več smeha. On pa je tako ali tako vse sproti pozabil.

V baraki smo kuhale kostanj in to »učenje« slovenščine nam je pogosto prišlo prav, da smo kvesturina zadržale toliko časa, dokler niso ostale pospravile ves pribor. Kuhanje je bilo namreč prepovedano.

Nečesa pa se je hotel na vsak način naučiti – kako se reče »lepa gospodična«. Hitro se oglasi Viktorija in mu reče: »Jaz sem osel!« On je ponovil za njo, vzel iz žepa beležko in si to zapisal. Nato je stopil k Mariji, ki je sedela na svojem pogradu v družbi starejših žensk, in ji rekel: »Mahne Marija, jaz sem osel, daj mi un baccio, baccio ...« To naj bi pomenilo: »Mahne Marija, lepa gospodična, daj mi poljub, poljub ...« Takrat smo se vse zasmejale, tudi starejše ženske. Po njegovem odhodu pa so nas kregale, da se nam bo to še maščevalo.

Od takrat dalje nas je vsakokrat, ko je prišel k nam, spravil v smeh. Če nas je bilo več v skupini, je dejal: »O, quante signorine, jaz sem osel!« Koliko lepih deklet! To je trajalo dober mesec. Šele takrat je – ne vem, od koga – izvedel, da

njegova slovenščina ni prava, in od takrat dalje se je raje na široko ognil naše barake. Bale smo se, da se nam bodo zaradi tega Italijani maščevali, a verjetno ga je bilo sram povedati ostalim, kako se je osmešil.

Prvega maja 1943 je v baraki nastala pobuda, zdi se mi, da so jo dale Tolminke, naj se vsaka obleče čim več rdečega; če nima obleke, pa ruto, nogavice, karkoli. Take smo potem šle ven na cesto. Kmalu se nas je zbrala velika skupina. Prišle so tudi ženske iz drugih barak. Vse je bilo bolj živo, praznično. Prepevale smo slovenske narodne in partizanske pesmi. Prišli so tudi Dalmatinci in tudi oni zapeli. Ko so Italijani to opazili, so nas podili v barake in niso dovolili, da se zbiramo v gručah. Bali so se posebno moških.

Kmalu po prihodu v barako smo organizirale pevski zbor, ki je bil vsem v veliko razvedrilo. V zboru smo pela dekleta tako rekoč iz cele Primorske. To so bile pridne pevke, ki so že doma pele v raznih zborih, največ cerkvenih. Tudi tu so največkrat pele ob nedeljah pri maši, seveda slovenske pesmi. Ob nedeljah smo se – tako kot prej doma – praznično oblekle vse, ne samo tiste, ki so bile namenjene k maši. Nekatere res niso imele velike izbire, medtem ko so druge imele kar precejšnjo garderobo. Pred barako, v kateri se je pravkar končala maša, se je zbrala ogromna pisana množica deklet in žena. Spet je zadonela pesem iz stoterih mladih grl: *Bratje, le k soncu svobodi!* ali *Za vasjo je čredo pasla*.

Danes je težko povedati, kakšno moč so takrat imele besede »saj se bliža zvezda sreče, bliža se rešitve dan«. Bilo je, kakor da se je razvila ogromna procesija po glavni taboriščni ulici, le da so bile pesmi partizanske. Italijani so kar strmeli, saj so do nedavnega imeli o »ribellih« čisto drugačno predstavo. Videli so, da znamo tudi mi biti kulturni, čeprav uporni, vendar ljudje.

Ob takih priložnostih je bilo videti, kakor da radi in z veseljem trpimo, kakor da nam vsak udarec daje več moči, prezira in upornosti. Kadar naletiš na takega človeka, se nikar ne trudi, ne boš ga strl. To sem spoznala v tistih časih. Tako pokončen narod, s takimi ideali, mora uspeti, pa naj bodo njegovi cilji še tako visoko zastavljeni.

Baraka št. 138 in ostali interniranci

Poleti so nas premestili v nove barake, ki so bile veliko bolj primerne od prejšnjih. Urejene so bile tako, da so omogočale bolj sproščeno in nemoteno bivanje. Vsakih pet internirank je imelo svoj vhod, ki je vodil v prvi prostor, kjer so bile tri postelje, od tu pa še v drugi, manjši, z dvema posteljama. V prvi prostor sta se poleg mene naselili še teta Tereza in sestrična Marija, v drugega pa naša sosedka Marjeta Ludvik s hčerko Milo. Doma smo jima rekli strina stričeva in Mila stričeva.

V tej baraki ni bilo pogradov. Imele smo vsaka svojo posteljo, druge opreme ni bilo. Le v manjši sobi je bila pod oknom majhna omarica s štirimi predali, kamor smo lahko spravile jedilni pribor – *menažke*. Vse ostalo smo stlačile vsaka pod svojo posteljo. Naša baraka je imela številko 138 in je bila daleč stran od glavne ceste. To je pomenilo veliko več miru, pa tudi oblakom prahu smo se izognile. Blizu, komaj dvajset metrov stran, je bilo tudi stranišče in pipa z vodo.

Okoliške barake so bile prav tako naseljene s Slovenkami. Nekatere so tako kot nas preselili iz prejšnjih barak, druge pa so kot novinke pripeljali iz Trsta, Gorice, Tolmina in še od kod. Tako je nastalo celo naselje primorskih deklet in žena. Koliko nas je točno bilo, ne vem, vsekakor pa blizu dva tisoč. Tako je bilo taborišče nekako razdeljeno na tri dele. V prvem so bile naseljene družine Hrvatov, med njimi pa tudi nekaj slovenskih družin iz okolice Ilirske Bistrice. V drugem so bile družine »Tripolinov«, v tretjem pa me Slovenke, ki smo bile same ženske.

Če pomislim, da smo bile me, ki smo prišle tja okoli 20. marca 1943, prve Primorke, ki smo zasedle prvi dve baraki, potem je jasno, da so bili italijanski fašisti zelo aktivni in niso skoparili z aretacijami, če so tisto pomlad in poletje napolnili toliko barak s primorskimi dekleti in ženami. To pa še zdaleč ni vse. Koliko žensk je bilo še po raznih zaporih, kjer so čakale na procese, koliko jih je bilo že obsojenih? Če k temu prištejemo še moške, potem vidimo, kakšno nasilje je takrat vladalo in koliko žrtev je bilo potrebnih, da smo dobili to, kar imamo danes – svobodo, ki pa je danes žal mnogi ne znajo dovolj ceniti.

Najhujša beda je vladala v barakah, kjer so bile tiste hrvaške družine, ki niso imele doma nikogar, da bi jim kaj poslal. Tudi drugače se je na njih videlo, da so vajeni trdega življenja. Njihove obleke so bile večinoma iz domačega platna, krojene po starih šegah in okrašene z narodnimi motivi, kakor jih vidimo na narodnih nošah. Obuti so bili v copate ali pa so hodili bosi, še zlasti poleti. Moški so imeli na glavi črno-rdečo čepico z velikim, dolgim cofom zadaj. Večinoma so imeli le tisto, kar so nosili na sebi. Tako se je v njihovih barakah pojavil raznovrsten mrčes, posebno uši. Zato so morali Italijani izvesti obsežno čistilno akcijo,

ki je trajala več dni. Pripeljali so poseben stroj in v njem pripravili vse, od oblačil in posteljnine do slamnjač.

Resnično so bili ti ljudje polni uši in priznati moram, da smo se jih, če se je le dalo, najraje izogibali. S tem nočem reči, da se tudi pri nas ni pojavila nobena uš, vendar to ni bilo čudno, saj so bile higienske razmere sila neugodne: ena vodna pipa na nekaj sto žensk, nikjer nobenega lijaka ali korita, da bi si človek kaj opral. O topli vodi sploh ni vredno izgubljati besed.

Ko smo bile v baraki 115 in so bile onstran ceste barake s hrvaškimi družinami, smo pogosto opazovale, kako je mati obirala otrokom uši, in že po gibih njenih rok ugotovile, kako je bilo to delo prepotrebno. Nazadnje je skrbno pregledala še samo sebe. Razpela je široko bluzo in pregledala celo notranjost, ne da bi se menila za mimoidoče. Kadar je nanese, da je kak otrok prišel v našo barako, smo ga čim prej odpravile. Pogosto so prosjačili in meni se je zdelo, da so podobni ciganom.

Same smo bile v stalnem strahu, da se ne bi tudi pri nas razširile uši, zato smo vse skrbno čistile. Od nekega Italijana smo dobile majhno leseno posodo, v kateri smo poleti na soncu grele vodo za pranje perila, umivanje las in podobno.

Ko smo se preselile v drugo barako, smo imele več stikov s »Tripolini«, ki so imeli barake v neposredni bližini naših. Med seboj so govorili arabsko, z nami pa italijansko. Živel so bolje od nas, ker so redno dobivali pakete mednarodnega Rdečega križa. Imeli so svoje kuhinje, kjer so si sami kuhali. Bili so čisti, primerno oblečeni in sploh se je poznalo, da so meščani. Imeli so številne družine, povečini pa so bili bolj majhni. Posebno so mi bili všeč otroci z lepimi črnimi očmi in kodrastimi laski, vendar precej nezaupljivi. Z moškimi smo večkrat debatirale; tudi v njihove kuhinje smo večkrat nesle kaj skuhat, medtem ko so bile ženske bolj zadržane. Ukvarjale so se le z otroki.

Spominjam se dogodka, ko je neki družini umrl otrok. Kako so žalovali. Sploh niso jokali, kot je to navada pri nas, kjer je vse v spoštljivi tišini. Oni so svojo žalost izražali s hrupnim kričanjem, kakor da se med seboj vsevprekregajo. Mati se je tolkla po glavi, se vlekla za lase in obleko in na trenutke se je zdelo, da se jezi na vse nas, ki smo se prišli poklonit ubogemu detetu. Obraz je uprla v nebo, kakor da se pogovarja z zvezdami. Verjetno je priporočala bogu svojega otroka. To nas je vse zelo prizadelo, saj taki dogodki vedno povzročajo žalost in otožnost. Posebno so to občutile matere, ki so imele doma otroke v tujih rokah.

Kmalu zatem je zbolela Metoda Dujmovič, Martinjačeva iz Ostrovice. V taborišču je bila s sestro Slavo. Ker je bila njihova baraka precej oddaljena od naše, dolgo nismo vedele, da je bolna. Nekaj dni je ležala v baraki, ko pa je

bilo videti, da je stanje resno, so jo odpeljali v bolnico v Alatri. Tam je po nekaj dneh umrla, stara šele osemnajst let. Sestra Slava je po njej stalno žalovala. Pa ne samo ona; tudi nam je bilo zelo hudo.

Iz dneva v dan nas je bilo v taborišču več, s tem pa tudi več problemov. Poseben problem so bile noseče ženske. Ni jih bilo veliko, pa vendar. V naši baraki smo imeli eno. Kje roditi, v kaj poviti otroka? To so bila težka vprašanja za bodoče mamice, na katera pa niso vedele odgovora.

V pričakovanju kapitulacije

Poleti smo se čutile dovolj močne, da smo začele delati bolj organizirano. Uvedle smo jutranjo telovadbo, ki je potekala na primernem prostoru na vzhodnem delu taborišča, ki še ni bil pozidan. Vendar so jo Italijani kmalu prepovedali. Ni jim bilo všeč, da se tam množično zbiramo. Kmalu zatem smo izvedle štrajk zaradi slabe hrane. Morali so popustiti in dosegle smo, da so nam ob nedeljah dajali za kosilo testenine. To je bil za nas velik dosežek.

Po razpadu fašizma so Italijani vidno popustili. Apelov že prej niso izvajali redno, le tu in tam so prišli malo kontrolirat, a brez seznama v roki. Njihove patrolje pa so še vedno krožile okrog barak. Nekaj dni po padcu fašizma so prišli iskat našo sosedo Milo Ludvik. Kvesturin, ki je bil v civilni obleki, je rekel, da je dobil nalog od tržaške kvesture, naj jo pripelje v Trst. Tega smo se prestrašile, saj smo mislile, da bomo šle kmalu domov. A kvesturin nas je tolažil, naj se ne razburjamo, saj ne bo hudega. Govoril je, da smo sedaj, ko ni več »duceja«, vsi »amici« (prijatelji), »fratelli« (bratje) ter da je bil nalog izdan dan pred padcem fašizma. Na hitro se je morala pripraviti, on je kar počakal pred barako. Povedal je, da jo bo on spremljal v Trst in da bo tudi nazaj prišla z njim, saj gre samo na neko zaslišanje.

Čez nekaj dni se je vrnil sam. Povedal je, da so jo v Trstu zadržali in da ne ve, kdaj se bo vrnila. Po približno dveh tednih je res prišla. Povedala je, da so jo zasliševali zaradi pisem, ki smo jih večkrat skrivaj poslale po italijanskih delavkah in delavcih, ki so sodelovali pri gradnji taborišča. Ta pisma smo pisale v slovenščini, v njih pa so bile včasih omenjene tudi stvari, ki jih drugače ne bi smele napisati. Ker so Italijani cenzurirali pošto, so ta pisma prihajala domov popackana s črnimi madeži, s katerimi so prekrili vse, kar jim v pismu ni bilo všeč. Na to me je opozorila mama in ravno vsebina enega takega pisma, ki ga je Mila pisala domov, je bila vzrok, da so jo klicali v Trst in hoteli vedeti razne podrobnosti. V enem takih pisem sem tudi jaz nameravala poslati listek za partizana Jelena.

Poleti je nekaj naših deklet pomagalo pri delu v kuhinji samo zato, ker jim je bilo brez dela dolgčas. Z njihovo pomočjo je postala naša hrana bolj higienična, saj so zelenjavo očistile in oprale, da je bila užitna. Tudi ostale smo kdaj pa kdaj lahko prišle v kuhinjo in si skuhale kak priboljšek, največkrat je bila to kava ali močnik. Teta Tereza je običajno poslala kar mene, češ, saj znaš italijansko. Z velikim odporom je šef kuhinje sprejel naše *piskre*, nas pa nagnal ven, rekoč, naj se vrnemo, ko bo kuhano. Ko sem nekega dne šla iskat svojo kozico, sem jo zagledala na stopnici pred sosednjo barako. Pa ne samo moje, bilo jih je več. Hrana v njej sploh ni bila kuhana, ker se je šef razjezil in vse zmetal ven. Kaj sem hotela – vzela sem posodo in jo odnesla v drugo kuhinjo k »Tripolinom«. Tam so mi radi skuhali, prav tako tudi ostalim. Ponudili so nam tudi neko slaščico, ki so jo spekli posebej za kuharje.

Po izkrcanju zaveznikov na Siciliji so se po taborišču začele širiti govorice o bližajočih se spremembah. Nekatero ženske so trdile, da nas bodo preselili bolj na sever, druge so napovedovale razpad Italije in skorajšnjo vrnitev domov. Tako smo postajale vedno bolj nestrpne. Ko smo spomladi prišle v taborišče, nas je zelo zeblo, po okoliških hribih pa je bilo videti sneg še maja meseca. Mišeli, da bi utegnile tam dočakati še eno zimo, je bila zelo neprijetna.

Tudi letala, ki so pogosto hrumela nad taboriščem – zdaj nemška in italijanska, pa spet zavezniška –, so naznanjala, da se bližajo odločilni boji. Z upanjem v srcu smo spremljale eskadrilje zavezniških bombnikov, ki so pogosto letele nad nami, obenem pa smo se bale, da ne bi pomotoma napadli naših barak, misleč, da so to vojaški objekti. Vse pogosteje je bilo slišati bombardiranje mest in streljanje protiletalske obrambe.

Angloameriških letal so se veselili tudi »Tripolini«. Trdili so, da so to njihovi gospodarji in vzdikali: »Ecco il nostro padrone!« – »Glejte, naš gospodar!« Veseli so bili, da je njihovo glavno mesto Tripoli pod Angleži, saj z Italijani, ki so jim vladali v času 1911–12, niso bili zadovoljni.

Živčne pa nismo bile samo interniranke, ampak tudi Italijani. Včasih nam je kdo od njih povedal, kako je na fronti, saj me nismo imele dostopa do informacij. Ker v taborišču ni bilo ne radia ne časopisov, smo bile kot odrezane od sveta. Vedele smo le to, kar so nam povedale novinke, ki so prihajale v taborišče. Italijanom nismo kaj dosti verjele, saj so nam vedno nekaj obetali, naredili pa nič. Pa tudi jesen je bila pred durmi.

Kapitulacija Italije

Bilo je popoldne in v baraki sva bili sami s prijateljico Marijo. Ostale sotrpinke so šle ven, vsaka po svoje ubijati odvečni prosti čas. Le teta Tereza je šla k večernicam v barako, ki je bila namenjena cerkvenim obredom. Z Marijo sva sedeli na postelji in klepetali, ko sva zunaj zaslišali žensko, ki je dejala sosed: »Pravijo, da je Italija propadla.« Nakar ji ta nejeverno odvrne: »Tolikokrat so že to rekli, a ni bilo nič. Ta novica ne bo nocoj spala z menoj, ker ji ne verjamem.« In odšli sta naprej mimo naše barake ter dalje razpredali svoje misli.

Kmalu zatem pa je, vsa zasopla, pritekla teta Tereza. Modra ruta ji je zdrknila z glave na ramena, a si je ni utegnila popraviti: »Kaj se tišči ta tukaj notri? Ali nič ne vesta? Pojdita ven, Italija je kapitulirala! Gori na cesti je že vse polno ljudi, ki se zbirajo in prepevajo. Pater kapucin je to povedal pri večernicah in njemu gre verjeti. Naročil je, naj gredo v ta namen zvonit. Ali ne čujeta zvona?«

Res je zvonilo. Z Marijo sva se objeli in kaj bi drugega – jokali sva od sreče. Končno smo vsi skupaj dočakali svobodo, pa čeprav tako daleč od svojih domačih. Kako drugače se bi počutili, če bi bili doma in to srečo delili s svojimi najbližjimi, s partizani in z vsemi, ki so zaradi vojne toliko pretrpeli. Ubogali sva teto Terezo in stekli ven.

Teta Tereza je bila že daleč pred nama. Tudi iz drugih barak so prihajale ženske, nastajal je pravi vrvež: nekatere so jokale, druge vriskale in prepevale, vse pa smo hitele na glavno cesto sredi taborišča, da bi se prepričale o resničnosti te tako težko pričakovane novice. Iz barake, ki je nadomeščala cerkev, je bilo slišati petje hvalnice, na cesti pa vriskanje in petje slovenskih narodnih in partizanskih pesmi. Skratka, vse je prekipevalo od sreče. Slovenci, Hrvati, »Tripolini« – vsi taboriščniki smo se veselili.

Tisti večer še dolgo nismo mogle zaspati. Naše misli so bile že doma in pripovedovale, kaj vse smo doživele v teh dolгих mesecih internacije. Zjutraj je zopet prva vstala teta. »Dovolj imam tega vsiljenega italijanskega spanja,« je dejala. »Treba se bo pripraviti za pot proti domu.« Vprašala me je, koliko denarja imam, in naročila, da ne smem zapravljati. »To mora biti za pot domov,« je rekla.

V taborišču je bilo kot v čebelnjaku. Čakale smo, da bomo dobile kakšno navodilo, kdaj in kako bomo šle domov, vendar se ni zgodilo nič takega. Čez noč je izginil komisar in skoraj vsi kvesturini, a tudi vojaki. Ostali so le tisti iz južne Italije, ki niso mogli domov, saj so od tam že prodirali Angleži in Američani. Kakor izgubljeni so postopali po taborišču. Na vprašanje, kdaj bomo šle domov, so samo dvignili ramena. Nekateri so še nosili orožje, vendar nam niso branili, če smo hotele zapustiti taborišče.

Tako sem se s sestrično Marijo Mahne in Marijo Kavčevo – obe sta s Tater – odpravila do prve domačije. Gospodinja je na vrtu pasla dva prašiča in kozo. V rokah je imela dolgo rezino kruha. Ravno ko smo prišle k njej, ga je nesla k ustom, kakor da bi hotela zaigrati na orglice, in zapičila svoje zobe vanj. Vse tri smo požrle slino. Pozdravile smo jo in jo prosile, če nam lahko proda kaj kruha. Rekla je, da ima samo tisti kos, vendar nas je vseeno vprašala, če ga hočemo. Prikimale smo. Takoj je kos razlomila na tri dele in nam jih dala. V hipu smo ga pospravile. Tistih nekaj grižljajev mi je še dolgo ostalo v spominu.

Popoldne se nas je zbralo več deklet skupaj. Bila je sosedova Mila, obe Mariji s Tater, vseh pet deklet iz Huj, Cvetka iz Gorice, Marija iz Doline in mogoče še katera. Šle smo v vas Fumone na strmem hriščku na zahodni strani taborišča. Trgovinica, ki je bila na vogalu poleg gostilne, je bila zaprta, zato smo stopile kar v gostilno, čeprav tega prej nismo nameravale. Ker je bila pot strma, smo bile razgrete in žejne. Prosile smo, če nam dajo vode. Že priletni debelušni gostilničar ni bil videti prav vesel naročila, vendar nam je dal vrč z vodo in en kozarec. Najbolj razgrete so si že potešile žejo, ko sta Cvetka in Viktorija, ki sta bili doma iz gostilne, predlagali, naj si ga na račun svobode privoščimo en liter. »Brave, brave,« nas je hitel hvaliti gostilničar, ko smo poleg vode naročile še vino.

Stale smo v krogu in pile. Da bi se usedle, ni bilo prostora, saj je pri edini mizi, ki je bila v desnem kotu, že sedelo štiri ali pet starejših moških. Hoteli so nam odstopiti prostor, a smo odklonile. Celotna gostilna je bila zelo majhna, po tleh pa je bila zemlja, ki je bila dobro stlačena in zglijena, vendar valovita. Ponekod so bile okrogle vdolbine tako globoke, kakor da bi v njih gnezstile kokoši. Prav tako siromašna je bila celotna oprema. Tako revne gostilne nisem videla ne prej ne pozneje; res je bila komaj vredna tega imena.

V gostilni so nam povedali, da jim je bilo zelo všeč petje, ki so ga pogosto slišali iz taborišča, zato so nas prosili, naj jim kaj zapojemo. Njihovi želji smo rade ustregle. Namenoma smo izbrale nekaj slovenskih narodnih in partizanskih pesmi. Bili so navdušeni. Vstali so izza mize in nas obkrožili. Tudi gostilničar je zlezal izza svojega pulta, nas vzpodbujal in hvalil. Na vratih se je zbralo polno otročadi, pa tudi ženske so iz varne razdalje malce ljubosumno stegovale vratove. Nato so nas prosili, naj zapojemo še kakšno italijansko. Zapele smo *Quel mazzolin di fiori* (Šopek rož) in požeze glasno odobravanje. Gostilničarju in možakarjem je bilo naše petje tako všeč, da so nam ploskali in žareli od navdušenja. Eden izmed njih je poklical gostilničarja in mu naročil: »Un litro per le signorine da parte mia.« – »Liter za gospodične na moj račun.« »E uno dalla mia,« se je oglasil še drugi. Tako smo si s petjem prislužile dva litra vina, ki pa ga seveda nismo do konca spile. Ko smo odhajale, so nas vabili, naj še kaj pridemo.

Priprave na pobeg

Življenje v taborišču je postajalo iz dneva v dan bolj napeto in negotovo. Tudi novice, ki so prihajale od zunaj, so si bile nasprotujoče. Tako je bilo težko ugotoviti, kaj se pravzaprav dogaja. Nekateri posamezniki, predvsem moški brez družin, ki so poskušali iti domov na svojo pest, so se po enem ali več dneh vrnili in pripovedovali, da Nemci pobirajo moške, da se ne da nikamor priti, da v mestih vlada zmeda, da vlaki ne vozijo redno in so prenatrpani. Menili so, da je najbolje počakati še kak dan, da se stanje umiri in ponovno vzpostavi red. Po drugi strani pa se nekateri niso vrnili, kar je bil dokaz, da se le da najti način za izhod iz zmede. Toda to so bili le redki posamezniki. Torej zopet čakanje, posveti, ugibanja, negotovost... Pozneje smo izvedele, da so še najlažje prišli domov tisti, ki so odpotovali še isti večer, kot je Italija kapitulirala. Takrat je bilo namreč stanje v prometu še dokaj normalno.

Naslednji dan smo se zopet namenile iz taborišča. Želele smo si dobiti kaj sadja ali karkoli za pod zob, saj smo bile še vedno lačne, čeprav se je po kapitulaciji Italije hrana za malenkost izboljšala. Taborišče smo zapustile na tisti strani, kjer je bila naša baraka in smo okolico najbolje poznale, saj smo jo lahko vsak dan opazovale skozi taboriščno ograjo. Ker je bil na tisti strani nasip, se je bilo treba spustiti po lestvi navzdol. Šle smo proti prvi domačiji, ko zaslišimo iz nje kričanje. Proti nam sta tekla dva interniranca, Hrvata, za njima pa gospodar z veliko sekuro v rokah. Ves besen je kričal in preklinjal, na pogled pa je bil videti kot pravi razbojnik. Ne vem, ali sta mu interniranca hotela kaj ukrasti ali pa je nas internirance tako sovražil, toda prizor je bil pošasten. Tudi me smo pričele bežati proti taborišču, vendar sta bila Hrvata hitrejša. Ko sta priplezala po lestvi do vrha, sta jo dvignila, da gospodar ni mogel za njima. Tedaj se je odpravil za nami. Stekle smo proti drugi lestvi in se pričele vzpenjati. Jaz sem bila zadnja, pred mano pa je bila Hrvatica Ljubica. Imela je dolgo, široko krilo, ki se ji je zatikalo pod nogami, tako da sva se le počasi pomikali proti vrhu. Zasledovalec nama je bil že skoraj za petami, ko sta prišla dva oborožena vojaka in ga ustavila. Za tisti dan nas je minila volja do potepanja po okolici.

Naslednji dan smo zopet zapustile taborišče, a smo se tiste domačije na daleč izognile. Stopile smo v marsikatero *kajžo*, prosile za sveža jajca ali karkoli od hrane, a nismo imele sreče. Še jezili so se ponekod na nas, da smo jim interniranci pokradli kokoši. Le v neki hiši nam je prijazen možakar, ki je bil sam doma, dovolil, da smo na vrtu nabrale fige. Čeprav še niso bile zrele, smo jih z užitkom jedle. V neki drugi hiši smo potem kupile še nekaj kilogramov jabolk. Gospodar nam jih sprva ni hotel prodati, a se je omehčal na prigovarjanje svojega sina, ki je ravnokar prišel iz vojske. Povedal je namreč, da je tudi on na poti

domov trpel pomanjkanje in se je hranil največ s sadjem. Ko smo se vračale v taborišče, nam je zaradi nedozorelih fig postalo slabo. Ustnice so nam zatele in nekatere so bruhalo. Žarele smo v obraz in skoraj vse smo imele povišano temperaturo.

Nekaj dni zatem so v taborišče prišli Nemci. Glas o njihovem prihodu se je razširil kot blisk. Teta Tereza je poslala nas mlade, naj gremo pogledat, kaj počnejo in kakšni so. Tekle smo po bližnjici mimo barak »Tripolinov« in prišle prav pred nemško kolono.

Kakšen prizor! Na čelu je bil oklepni avto, iz katerega je molela cev mitraljeza. Zadaž so bili tovornjaki, polni zamaskiranih vojakov, pripravljenih na boj. Njihovi pogledi so se mi zdeli kot strupene puščice. Hotele smo se obrniti in steči nazaj, a si nismo drznile. Mogoče bi mislili, da želimo pobegniti, in bi streljali za nami. Zato smo raje obstale kot okamenele. Kot nalašč je prav tedaj prišlo še nekaj tripolinskih otrok. Mahali so v pozdrav z angleškimi papirnatimi zastavicami, misleč, da so prišli Angleži. To je Nemce še bolj razkačilo, a na našo srečo niso ukrepali.

Naslednje jutro so se spet vrnili in na ključna stražarska mesta postavili tiste italijanske vojake, ki so še ostali, iz skladišč pa so začeli odvažati hrano. To smo razumele kot slabo znamenje, zato je v nas ponovno oživela misel na beg, ki se nam je čez par dni tudi posrečil.

Potem ko so Nemci postavili stražo, nismo mogle več čez dan zapuščati taborišča, čeprav je bila straža bolj na redko razporejena.

Med našimi dekleti je bilo tudi nekaj izobraženih, zlasti iz večjih krajev, kot so Tolmin, Gorica, Vipava... Nekaj je bilo učiteljic, vzgojiteljic, trgovk. Pomagale so nam z raznimi nasveti. Največ stikov z njimi je imela teta Tereza. Tako smo se razdelile po skupinah in pričele ponoči bežati iz taborišča. Vsako noč je ušlo nekaj deset internirank.

Za pot domov je bilo treba pripraviti hrano in prtljago. Hrane ni bilo veliko, a smo se tolažile z mislijo, da lahko preživimo tudi brez nje. Če nam je uspelo zdržati dva dni in dve noči, ko so nas peljali iz Trsta v taborišče, nam bo še toliko bolj na poti domov. S teto sva imeli malo riža in nekaj koruznega zdroba. Vse to sem pri »Tripolinih« skuhalo, da je nastala nekakšna polenta, ki je bila ravno prava za na pot. Od sester Tomažič sva dobili še nekaj fižola, pripravili pa sva tudi jabolka, ki smo jih pred dnevi kupile pri okoliškem kmetu.

Na podoben način so se pripravljale tudi druge interniranke. Vse to smo delale v tajnosti, da Italijanom – in prek njih tudi Nemcem – ne bi prišlo kaj na uho. Ko smo pripravljale prtljago, smo zaklenile vrata, in če je bilo kaj sumljivega, smo takoj vse skupaj skrile pod posteljo. Tlačile smo stvari vsaka v svoj kovček, da bi lahko vzele s seboj vse, kar smo imele, saj se nam je zdelo škoda

vsakega koščka garderobe. Ker so nam od doma v tistih mesecih marsikaj poslali, se nam je nabralo kar precej stvari in kovčki so bili premajhni.

Sama sem problem prtljage rešila tako, da sem drobne stvari stlačila v kovček, okoli njega pa zavila odejo, ki sem jo imela od doma. Na odejo sem potem prišila naramnice, ki sem jih naredila iz prevleke za blazino, in vse skupaj nosila na hrbtu kot nahrbtnik. Poleg tega sem v vsaki roki imela še eno torbo. V prvi je bila hrana zame in za teto: polenta, fižol, jabolka in steklenica vode. V drugi pa sem nosila čevlje. Plašč sem kar oblekla, čeprav je bilo takrat še zelo toplo. Kot nalašč je imel na ovratniku ter okrog rokavov in žepov prišito krzno; taka je bila pač takratna moda. Nazadnje mi je teta Tereza privezala na nahrbtnik še eno njeno torbo, v katero je nabrala razne malenkosti za svojo hčerko. To so bile različno velike pločevinaste škatlice, narejene iz konzerv, ki so jih dobivali »Tripolini« in so jih znali nekateri hrvaški interniranci lepo oblikovati ter s tem kaj zaslužiti. Ta torba mi je delala največ preglavic, čeprav ni bila težka, saj me je pri vsakem večjem koraku udarjala po zadnjici.

Pa še en problem smo imele s torbami. Te smo si večinoma naredile iz vrečevine, v kateri smo dobivale pakete. Med poletjem, ko še nismo mislile na beg, smo torbe izvezle in jih okrasile z napisi »Fraschetti«. Sedaj pa smo te napise mrzlično odstranjevale, ker smo se bale, da nas bodo izdajali med begom.

Ko smo že vse pripravile, smo morale odložiti beg za en dan. Ne spominjam se več točno, zakaj je bilo to potrebno; zdi se mi, da je bila skupina prevelika. Tisti dan, zadnji v taborišču, je bil neznansko dolg. Skrbelo nas je zaradi hrane, ki je bila že kuhana, druge pa nismo imele. Poleg tega je bila pot, na katero smo se podajale, velika neznanka, denarja pa smo imele komaj za vlak.

Pobeg

Pobegnile smo v več skupinah. Točno smo se domenile, na katero železniško postajo bo šla vsaka skupina, da ne bi vzbujale preveč pozornosti, če bi vse vstopile v istem kraju. Naša skupina je morala na neko manjšo postajo, ki je bila bolj oddaljena, zato smo morale na pot že takoj po polnoči. Ves dan smo si želele, da bi bilo oblačno, saj je bila polna luna in smo se bale, da nas bo straža opazila, čeprav smo si podnevi skrbno ogledale kraj, kjer naj bi pobegnile. Kljub temu, da smo stopale tiho in previdno, so stražarji zaznali, da se nekaj dogaja. Pričeli so kričati: »Alt! Alt!« Oddali so nekaj posameznih streliv iz pušk, nato je presekalo nočno tišino še nekaj rafalov iz mitraljeza. Vrgle smo se po tleh, a le za hip. Medtem sem si s pomočjo Marije odvezala torbo s pločevinastimi škaticami, ki me je ovirala pri teku in s cingljanjem izdajala naš položaj.

Vse zasople smo si privoščile malo počitka šele, ko smo bile precej oddaljene od taborišča in je za nami nastala tišina. Napeto smo prisluškovale, če morda ne tečejo za nami. Poti nismo poznale, zato smo se skušale prebiti do železniške proge bolj po občutku in zvezdah. Vsak ptič ali zajec, ki smo ga zmotile pri spanju, nam je pognal kri v glavo. Ko smo prišle do proge, smo hodile kar ob njej proti postaji.

V bližini postaje smo se ustavile in prisluškovale glasovom, ki so prihajali iz tiste smeri. Bale smo se, da so na postaji tudi Nemci, na srečo pa je bilo slišati samo italijansko govorico. Ko smo se prepričale, da so na postaji samo Italijani, smo se nekoliko pomirile, odložile prtljago in posedle, skrite za grmičje. Bila je tema in do odhoda vlaka je bilo še precej časa, zato smo se odločile, da počakamo na vlak skrite na varnem, da ne bi na postaji zbujale odvečne pozornosti. Zadovoljne smo bile, da se ni nobena izgubila, še posebej zato, ker smo se med streljanjem razbežale precej narazen.

Iz naše vasi nas je bilo šest: obe moji sosedji – Marjeta in Mila Ludvik, teta Tereza, Mila Gustinčič - Grgurjeva, Tereza Mahne - Tončkova in jaz. V taborišču sta ostali še Tereza in Marija Ludvik, po domače iz Doline, ter Ivana Frank - Blažonova, ki so načrtovale pobeg dva dni za nami, kar jim je tudi uspelo.

Z nami so bile še vse tri sestre Matevževe iz Huj: Francka, Viktorija in Milka ter Marija Dekleva - Rejna in Angela Podruštarjeva. S Tater pa so bile Marija Mahne - Mahneča, Marija Družina, Marija Mezgec in Tončka Lizna. Vseh skupaj nas je bilo okrog dvajset do petindvajset.

Razmišljale smo, da so Italijani morda streljali za nami samo zato, da se opravičijo pred Nemci, pri tem pa namerno merili bolj visoko, da ni nobene zadelo. Po drugi strani smo vse čutile, da so nam krogle žvižgale okrog ušes. Sicer pa je bilo pomembno predvsem to, da smo se na postaji zbrale vse skupaj.

Domenile smo se, da se bomo med seboj čim manj pogovarjale, da ne bodo opazili naše govorice. Paziti je bilo treba na vsako malenkost. Tiste, ki smo znale italijansko, smo kupile karte tudi za starejše. Bile smo nestrpne. Vsaka minuta je bila desetkrat daljša kot sicer, za povrh pa so napovedali še nekaj zamude.

Vlak je prišel še pred sončnim vzhodom. Ko smo ga zaslišale, smo postale še bolj nemirne. Je vlak pravi? So morda na njem Nemci, ki nam bodo prekrižali načrte? Nam bo uspelo? Vprašanja in ugibanja so se porajala eno za drugim, a na nobeno ni bilo odgovora. Čutile smo samo eno željo, ki je tlela v nas ter se vse bolj razraščala in širila: »Čim prej od tod! Domov, domov...«

Ko se je vlak končno ustavil na postaji, smo se ustrašile, da ne bomo mogle gor, ker je bil zelo natrpan, nas pa je bilo precej. Bil je motorni vlak, tako rekoč en sam vagon, in je le s težavo požiral nas in našo prtljago. Tisti potniki, ki so bili na vlaku že prej, so se jezili, zakaj silimo gor, ko pa ni prostora. Vendar so se naše roke tesno oprijemale vlaka in ženske, ki se jim je uspelo povzpeti nanj, so pomagale še drugim. Bilo je tako prerivanje, da je marsikatero kar neslo po zraku. Še danes ne vem, kako nam je uspelo, da smo se vse spravile gor. Prepričana sem, da niso ribe v nobeni škatlji tako na tesnem, kot smo bile me v tistem vagonu. Kaj takega si je sploh težko predstavljati. Če si uspel stati na eni nogi, je bila velika sreča.

Ko je prišel sprevodnik – k sreči je bil droben, prijeten pobič, star kakih petnajst ali šestnajst let –, smo ga dobesedno držale na rokah in si ga podajale kot papirnatega zmaja naprej po vagonu. Bilo je videti, kakor da plava nad nami v breztežnostnem prostoru. To se lahko zgodi le v izjemnih primerih, saj taka vožnja ni niti malo primerna, še manj pa varna.

Po nekaj urah mučne vožnje smo prispele v Frosinone in presedle na vlak, ki je peljal v Rim. Tu nam je bilo bolj udobno, saj smo večinoma sedele. Bil je lep sončen dan in za tisti čas je bilo izredno toplo. Ko smo se tako peljale proti Rimu, nam je bilo kar prijetno pri srcu. Želele smo si, da bi bilo čim manj postaj in da bi vlak vozil čim hitreje. Skozi okno smo opazovale pokrajino in občudovale lepo urejene vinograde in sadovnjake. Obetala se je obilna letina grozdja, ki je prijetno dišalo skozi okno. Šele takrat smo se čutile bolj sproščene in enake drugim potnikom, čeprav se je v meni še vedno oglašal nek notranji glas: »Pazi, nisi še svobodna. Še vedno si jetnica. Ne veseli se prezgodaj!«

Zračni napad

Bilo je skoraj poldne, ko smo prispeli v predmestje Rima. Tedaj smo zaslišali sirene, ki so dale znak za alarm. Vlak se je ustavil. V istem trenutku je po sosednjem tiru pridrvel še en vlak in se ustavil tik pred našim. Nato je že bilo slišati letala, ki so se naglo bližala. Njihov hrup je preglasil streljanje italijanske protizračne obrambe. Bil je vedno močnejši in bližji in zdelo se je, da se nebo in zemlja treseta pod njimi. Imela sem občutek, da bom zaradi hrupa oglušela.

V vlaku je nastala strašanska panika. Že je padla prva bomba, nato druga, tretja. V tisti zmedi smo vsi silili ven proti vratom, a šlo je počasi, kajti vlak je stal na nasipu, kar je oviralo izstopanje zlasti starejših in otrok. Za bombniki je čisto nizko priletelo še par manjših letal – lovcev in pričeli so obstreljevati vlak, ki se je ustavil pred našim.

Takrat nismo več zdržale v vagonu. Poskakale smo kar skozi okna in bežale stran, toda nikjer ni bilo nobenega drevesa, nobenega kritja. Povsod okoli nas samo velik cvetlični nasad, poln nageljnov in z lepo urejenimi namakalnimi napravami. Nageljni so bili v bujnem cvetju in njihovo popje je kar odletavalo, tako smo lomastile po njih.

Vlak pred nami je bil ves v ognju in dimu, pa tudi iz mesta so se vlekli črni oblaki dima in se dvigali visoko proti nebu. Letala so se spet vrnila in spet so sejala svinčenke. Njihova tarča je bil ponovno sosednji vlak. Bilo je strašno, pravi pekel. Srce mi je razbijalo, kakor da odštevata zadnje udarce. Končno so se letala dvignila in odletela.

V sosednjem vlaku je bil nemški transport, med drugim tudi ranjenci s fronte v južni Italiji, ki so v tem napadu dobili še dodatne rane. Nikoli ne bom pozabila prizora, kako je iz nekega vagona tekla kri in kapljala po stopnicah na tračnice. Iz notranjosti je bilo slišati klice: »Mutti, Mutti...«

Končno se je oglasila sirena, ki je dala znak za konec nevarnosti. Vrnile smo se k vlaku, misleč, da bomo nadaljevali vožnjo, a so nam rekli, da vlak ne bo šel naprej, verjetno zaradi poškodb na progi. Zato smo vzele svojo prtljago, ki je bila dodobra razmetana in pomešana, in se odpravile proti centru Rima peš. Nameravale smo iti kar po progi, računajoč, da železniška postaja ne more biti daleč, saj je že bilo videti prve mestne hiše. Toda nemški vojaki, ki so bili v sosednjem vlaku, nam tega niso dovolili. Zato smo zavile s proge na travnik in iskale poti. Vendar so bile hiše ograjene in smo se večkrat znašle v slepi ulici. Tavale smo kakor v labirintu, polnem napisov: »Attenti al cane!« – »Pozor pes!«, »Area privata!« – »Zasebno področje!«, »Passo proibito!« – »Prepovedan prehod!« Bile smo lačne in utrujene, opoldansko sonce je pripekalo. Končno smo

v neki bolj siromašni hiši, ki ni bila ograjena, našle mlajšega moškega – invalida in se z njim dogovorile, da nas proti plačilu pelje do železniške postaje.

Hoja po rimskih ulicah je bila neprijetna. Vonj po dimu, ki se je v opoldanskem soncu leno vlekel in počasi dvigal, je vzbujal zoprni občutek. Na več mestih so bile na cesti luknje, ki so jih izkopale granate, prek njih pa postavljene lesene deske, po katerih je bilo treba previdno stopati. Na enem izmed takih prehodov sem se tudi sama spotaknila in padla. Jabolka, ki sem jih imela za popotnico, so se skotalila v jamo. Vladala je velika zmeda in nenadoma sem opazila, da tete Tereze ni več v naši skupini. Ob misli, da bom prišla domov brez nje, mi je šlo na jok. Na srečo pa je teta našla tramvaj in prišla na postajo še pred nami.

Na železniški postaji je bilo ogromno ljudi. Zdelo se mi je, da je žensk veliko več kot moških. Ko smo tako čakale in se med seboj potiho pogovarjale v slovenščini, sta dve Italijanki – domnevam, da sta bili prodajalki ljubezni – dejali: »Ne bo nič zaslužka. Nemci so že pripeljali svoje.« Očitno so nas imele za nemške priležnice. Saj smo res izgledale čudno z vso tisto našo kramo.

Na železniški postaji so bili Nemci pozorni predvsem na mlajše moške, vojake bivše italijanske vojske. Ti so bili večinoma preoblečeni v skromna civilna oblačila, vendar največkrat neobriti, kar jih je še dodatno izdajalo. Nemci so jih legitimirali, aretirali in pošiljali v Nemčijo. Tudi me smo bile v skrbeh, saj nismo imele nobenega osebnega dokumenta, ker so nam jih odvzeli ob prihodu v taborišče. K sreči je ena znala nemško in se izgovarjala, da prihajamo iz južne Italije, kjer smo delale na nekem posestvu, sedaj pa se umikamo zaradi prodiranja zaveznikov. Kljub temu so nas na postaji za nekaj ur zaprli v neko dvorano. Bile smo zaskrbljene za svojo usodo, predvsem pa smo se bale, da nas bodo poslali v Nemčijo. Na srečo so nas po nekaj urah izpustili, a vlak za Trst je medtem že odpeljal.

Od Rima proti Trstu

Tako smo odpotovale šele proti večeru z naslednjim vlakom. Po enourni vožnji smo na neki postaji naleteli na ostanke gorečih vagonov. Ker je bil že mrak, je bilo še toliko bolj grozljivo videti, kako ognjeni jeziki oblizujejo kovinska ogrodja. Rekli so nam, da je to vlak, ki je odpeljal iz Rima popoldne, torej vlak, ki smo ga zamudile, ker so nas zadržali na postaji. Kljub vsej zmedi smo tisti dan le imele srečo, da smo se izognile še enemu letalskemu napadu.

Vožnja do Trsta je trajala vso noč in ves naslednji dan. Čeprav smo se zaradi ovir na progi večkrat ustavili, čakali in presedali, smo bile zadovoljne, da se peljemo proti domu. Ko se je zdanilo, smo skozi okno opazovale mesta in pokrajino. Presenečene smo bile nad številnimi rekami, na katere nismo niti pomislile, ko smo včasih v taborišču razmišljale, da bi kar peš in skrivaj odšle domov. Te reke bi prav gotovo predstavljale veliko oviro na naši poti.

Na vseh večjih postajah so prihajale na vlak nemške patrulje in iskale moške, ki so po kapitulaciji Italije zapustili italijansko vojsko. Med njimi so bili tudi slovenski fantje, ki so se, tako kot me, skušali vrniti domov. Večinoma so bili slabo oblečeni in le na pol v civilu, kakor je pač komu uspelo zamenjati vojaško obleko za civilno. Na vlaku so se skušali pomešati med ostale potnike, saj so bili Nemci takrat jezni na Italijane, ker so jih pustili same v boju proti zaveznikom.

Bilo je že popoldne, ko smo stali na neki postaji v severni Italiji in je pritekla po hodniku skupina mladih fantov. Takoj smo opazile, da so v stiski in iščejo izhod, saj je bila za njimi nemška patrulja. Tekli so proti drugemu koncu vlaka, toda tudi od tam je prihajala skupina Nemcev. Obrnili so se kot preganjane živali in iskali izhod. Dekle, ki se je peljalo z nami, je med njimi spoznalo svojega brata. »Mirko, Mirko,« ga je poklicala. V hipu se je ustavil, a ni bilo časa za pozdravljanje. »Skrij me, skrij me!« jo je prosil. Hitro smo se stisnile in naredile prostor, da se je usedel k oknu. Ona ga je pokrila z ruto, druga mu je z jopico pogrnila noge. Zakril se je še z okensko zaveso in se pretvarjal, da spi. Z njim je bil tudi njegov prijatelj, a ni bilo časa, da bi ga skrile. Še preden smo lahko karkoli storile, je prišla v kupe nemška patrulja in ga odpeljala.

Upale smo, da smo rešile vsaj Mirka, toda za patruljo je prišel še nemški oficir in podrobno gledal, ali se kdo skriva pod sedeži. Njegov pogled se je nato ustavil na Mirkovem obrazu, ki je bil že nekaj dni neobrit. »Du, komm!« je pomigal s kazalcem. Mirko je odložil jopico z nog in že je stal pred oficirjem. V stiski je pozabil na ruto, ki mu je sama spolzela z glave. Onemele smo. Sestra je lahko tiho zajokala šele potem, ko je gledala skozi okno, kako stoji na peronu v

družbi kakih petnajstih mladih fantov, ki jih stražijo nemški vojaki. Ko je vlak odpeljal, smo jim pomahale v pozdrav.

Ta dogodek se mi je globoko vtisnil v spomin in velikokrat sem razmišljala, kakšna usoda je bila namenjena tem mladim primorskim fantom, ki so namesto domov morali v Nemčijo. Ali so dočakali konec vojne? So se vrnili domov?

Bilo je že proti večeru, ko smo se bližali Trstu. Teta Tereza je ostanek hrane, ki smo jo imele za popotnico, vrgla stran, ker je že plesnela. Na tržaški železniški postaji se je ponovil znani prizor: ženske smo morale na eno stran, moški na drugo in mlajše moške so spet odpeljali Nemci. Kasneje sem od sojetnice Cvetke izvedela, da so v Tržiču (Monfalcone) Nemci zapirali tudi ženske. Tako se je tik pred domom končala pot sester Hojak iz Čepovana, ki sta namesto domov morali še v nemško taborišče.

Končno doma

Od Trsta do Rjavč nas je čakalo še osem ur hoje, saj takrat ni bilo drugega prevoza. Ker je bilo tisti dan že pozno, smo si poiskale prenočišče pri sorodnikih ali znancih, ki so živeli v Trstu. Medve s teto Terezo sva prespali pri teti Urški, naslednje jutro – zdi se mi, da je bila nedelja – pa sva se odpravili peš proti domu. Prtljago sva pustili v Trstu, da naju ni ovirala pri hoji. Vseeno sva morali večkrat počivati. Med potjo sva naleteli na nekatere sojetnice iz naše in sosednjih vasi, tako da nas je bilo v skupini kakih deset. Ker nismo imele dokumentov, smo se izogibale večjih vasi, v katerih bi lahko naletele na nemške vojake. Tako smo obšle Bazovico ter po stranskih poteh mimo Kozine in Materije prispele do vznožja Brkinov. Tu se je pričela pot vzpenjati, vendar nam je bližina doma dajala novih moči. Še več, zdelo se mi je, da je bil naš korak vedno lažji, čim bliže domu smo bile.

Na Orehku, nekaj kilometrov stran od glavne ceste Trst-Reka, smo naletele na prvo partizansko stražo. Takrat so imeli partizani med vasema Kovčice in Brezovo Brdo taborišče, v katerem so hranili precejšnje količine orožja in vojaškega materiala, ki so ga zaplenili Italijanom ob kapitulaciji. Tu nam je pritekla naproti tudi prva skupina otrok iz naše vasi. Za naš prihod so izvedeli od interniranke Marije iz Pregarij, ki je odšla iz Trsta bolj zgodaj in je bila doma eno uro pred nami.

Srečanje z otroki je bilo ganljivo in nenavadno obenem. Sredi klepeta s partizani smo namreč nenadoma zaslišale otroški jok, ki je prihajal izza ovinka. Že naslednji trenutek pa smo zagledale skupino otrok, ki je bežala pred tropom podivjanih konj. V tistem času se je namreč potikalo naokoli precej konj, ki jih

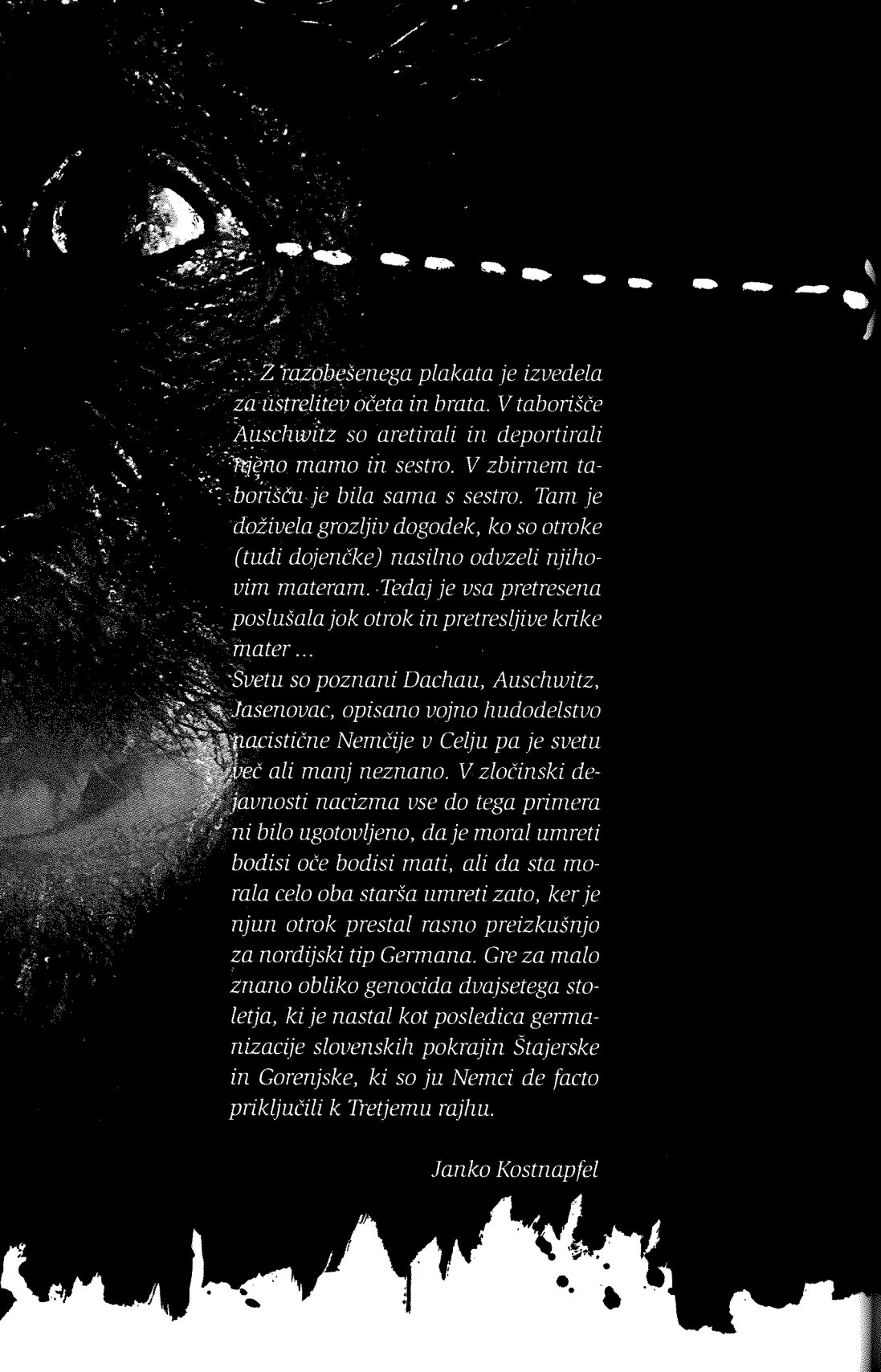
je italijanska vojska zapustila, tako da so bili prepuščeni sami sebi. Med iskanjem hrane so pogosto delali kmetom škodo na njivah in izgleda, da jih ravno takrat nekdo pregnal s svoje posesti in jih tako preplašil, da so podivjali. Tako so bežeči otroci pritekli ravno v naročje svojih mater, konje pa so partizani usmerili drugam.

Meni ni prišel naproti nihče, tako da sem lahko samo opazovala srečo otrok in mater, ki so bili po tolikih mesecih spet skupaj. Ko smo prišle na Rjavče, sem se napotila mimo cerkve skozi vrt proti domači hiši. Na vrtu me je pod staro češnjo čakal nono. Ko sva si segla v roke, mi je rekel: »Samo da si prišla.« In debela solza je stekla po njegovem licu ter se skrila v brkih. Teh besed ne bom nikoli pozabila. Ko sem stala pred njim in opazovala poglobljene gube na njegovem obrazu, bi mu najraje padla v objem, a sem se zadržala, kajti takšno izkazovanje nežnosti je v tistih časih pri nas veljalo za nespodobno.

Tako smo se ženske vrnile domov, medtem ko so moške, ki so bili internirani v taborišču Cairo Montenotte v provinci Savona, odpeljali v taborišče Mauthausen, od koder se številni niso nikoli vrnili. Tam je ostal tudi moj stric, mamin brat Franc, v Buchenwaldu pa še drugi brat Ivan. V Mauthausnu sta bila zaprta tudi naš sosed Anton Ludvik in nonin brat Martin Ludvik, ki so ju aretirali istega dne kot mene. Anton je umrl spomladi 1944, Martin pa na poti domov. Uspelo mu je še priti do Trsta, tam pa je izdihnil, še preden so prišli svojci do njega. Tisti, ki jim je uspelo priti domov – med njimi je bil tudi Martin, mož tete Tereze –, so bili pravi okostnjaki, da jih še lastni otroci niso prepoznali, ampak so bežali pred njimi kakor pred strahovi.

O avtorici

Marija Mahnič se je rodila leta 1926 v vasi Rjavče v osrčju Brkinov. Dokončala je italijansko osnovno šolo, za nadaljnje šolanje pa ni imela možnosti, saj je morala delati na kmetiji skupaj z mamo, starejšim bratom in dedom. Zelo jo je prizadela izguba očeta, ki je umrl za tuberkulozo, še preden je dopolnila tri leta. Ko so prišli v Brkine prvi partizani, se je, tako kot vsi vaščani, vključila v narodnoosvobodilno gibanje. Marca 1943 so jo Italijani zaprli in odgnali v internacijo, od koder je ob razpadu Italije pobegnila in se vrnila domov. Tam je nadaljevala z delom za NOB do konca vojne. Po vojni je najprej delala na krajevnem ljudskem odboru na Tatrah, potem pa do leta 1952 na okraju v Ilirski Bistrici. Tam je obiskovala tudi večerno gimnazijo in se udeležila različnih tečajev. Po poroki se je preselila v Sežano in zaradi zdravstvenih težav pustila službo ter se posvetila družini. Leta 1965 se je ponovno zaposlila v hotelu Tabor v Sežani, kjer je delala kot receptorka - blagajničarka vse do upokojitve.

... Z razobešenega plakata je izvedela
za ustrelitev očeta in brata. V taborišče
Auschwitz so aretirali in deportirali
njeno mamo in sestro. V zbirnem ta-
borišču je bila sama s sestro. Tam je
doživela grozljiv dogodek, ko so otroke
(tudi dojenčke) nasilno odvzeli njihो-
vim materam. Tedaj je vsa pretresena
poslušala jok otrok in pretresljive krike
mater ...

Svetu so poznani Dachau, Auschwitz,
Jasenovac, opisano vojno hudodelstvo
nacistične Nemčije v Celju pa je svetu
več ali manj neznano. V zločinski de-
javnosti nacizma vse do tega primera
ni bilo ugotovljeno, da je moral umreti
bodisi oče bodisi mati, ali da sta mo-
rala celo oba starša umreti zato, ker je
njun otrok prestal rasno preizkušnjo
za nordijski tip Germana. Gre za malo
znano obliko genocida dvajsetega sto-
letja, ki je nastal kot posledica germa-
nizacije slovenskih pokrajin Štajerske
in Gorenjske, ki so ju Nemci de facto
priključili k Tretjemu rajhu.

Janko Kostnapfel

Janko Kostnapfel

Pretresljivi kriki mater

Neznana deklica v zbirnem taborišču v Celju pred odhodom v Frohnleiten pri Gradcu avgusta 1942.

(V: Stane Terčak, Ukradeni otroci, Zavod Borec, Ljubljana 1973.)

Prof. dr. Janko Kostnapfel, dr. med.,
 specialist za nevropsihiatrijo,
 sodni izvedenec za psihiatrijo
 (zapisregel 14.11.1959 pri Okrajnem sodišču v Ljubljani)
 1000 Ljubljana, Gregorčičeva 9

Pravdna zadeva P 202/95
 okrožna sodnica D. R.
 Okrožno sodišče v Celju

Sodno izvedensko mnenje o duševni oziroma osebnostni podobi, ki jo razodeva A. B., roj. Š., roj. 19.7.1927

Podpisani prof. dr. Janko Kostnapfel sem 23. oktobra 2001 prejel sklep Okrožnega sodišča v Celju. Podpisana je okrožna sodnica D. R. V sklepu sem določen za izvedenca psihiatrične stroke. Prosiijo, da bi pregledal spis in dokumentacijo v njem, povabil tožnico in podal izvedensko mnenje.

Okrožna sodnica D. R. sprašuje, za katerimi duševnimi bolečinami je trpela tožnica A. B.:

- od dne 3.8.1942, ko so jo nasilno pripeljali v Zbirni taboriščni center Celje in jo nato deportirali v štiri različna taborišča v Nemčiji, iz katerih se je po 32 mesecih, avgusta 1945, vrnila domov,
- ker so njenega očeta, F. Š., ustrelili kot talca v Mariboru leta 1942,
- ker je njena mati, M. Š., roj. K., umrla v Auschwitzu leta 1942,
- zaradi uničene življenjske sreče,
- zaradi uničenega premoženja, ki so ga okupatorji uničili leta 1942.

Sodnica tudi sprašuje:

- ali tožnica še vedno trpi duševne bolečine,
- ali so še prisotne posledice psihičnega ali fizičnega trpljenja.

Prvotno je tožeča stranka s 175 osebami vložila tožbo proti toženi stranki, Republiki Sloveniji. Zastopnik vseh tožnikov je bil odvetnik P. R. Prva v spisku tožnikov je navedena A. B.

Po navedenem spisku tožnikov je v začetnih poglavjih tožbe prikazana vsebina Pravdne zadeve. V četrtem poglavju so poleg skupnih navedb tožniki prikazali še svoje posamične dodatke.

V petem in šestem poglavju tožeča stranka predlaga, naj sodišče razsodi, da je tožena stranka, Republika Slovenija, dolžna plačati posameznim tožnikom navedeni znesek v nemških markah. V sedmem poglavju tožeča stranka dopolnjuje tožbo s tem, da zahteva izplačilo odškodnine v tolarski protivrednosti.

V osmem poglavju tožeča stranka navaja, da je bila večina tožnikov »odsvojenih« od svojih staršev v Celju in naj zato o zadevi razsodi sodišče v Celju. V Celju je tudi sedež Društva taboriščnikov - ukradenih otrok Slovenije.

V devetem poglavju je priloga fotografij.

Sedaj pa kaže iz teh prvih poglavij povzeti nekatere bistvene navedbe iz obširnega dokumenta tožbe.

Tožniki, v literaturi imenovani »taboriščniki - ukradeni otroci« (*von den Eltern getrennte Kinder*), so bili v času druge svetovne vojne nasilno odvzeti svojim staršem v Celju, od koder so jih odpeljali v Nemčijo, da bi jih tam ponemčili.

Po nalogu voditeljev takratne Nemčije so nacisti izvršili nad tožniki mednarodni vojni zločin *sui generis* (svojevrsten), kakor tudi mednarodni zločin zoper človečnost *sui generis*.

Tožniki so bili leta 1942 še mladoletni otroci. S starši so živeli na okupiranih ozemljih današnje Republike Slovenije in so bili državljani Kraljevine Jugoslavije. Ko je nacistična Nemčija vojaško okupirala današnjo Slovenijo, je začela izvajati načrtno germanizacijo.

Nacistične okupacijske oblasti so v avgustu in septembru leta 1942 s Štajerske in Gorenjske nasilno pripeljale v okoliško šolo v Celju okrog 600 družin z nekaj več kot 1300 družinskimi člani. Takrat so od štirinajst dni do osemnajst let stare otroke, današnje tožnike, potem ko so prestali rasni pregled ob upoštevanju strogo predpisanih normativov nordijsko-germanske rase, brutalno ločili od staršev. V teh družinah so ustrelili kot talce 256 očetov, 120 mater, 169 bratov in 70 sester sedanjih oškodovancev, 114 mater pa je umrlo v Auschwitzu. Mnogi nadaljnji ožji sorodniki oškodovancev, katerih število ni bilo nikoli ugotovljeno, so bili ustreljeni kot talci ali so umrli po raznih taboriščih.

Iz Celja so sedanje tožnike prepeljali v zbirno taborišče Frohnleiten v Avstriji. Od tod jih je pot vodila v taborišča Saldenburg na Bavarskem, Fiels-hofen in Neustift pri Feisingenu, Himmelberg in Seligenporten, Eisenstein in Kastl - Amberg pri Regensburgu. V teh taboriščih naj bi jih po ukazu Heinricha Himmlerja ponemčili, da bi bili na voljo uradu VOMI (*Volksdeutsche Mittelstelle* - nemški repatriacijski urad). Tako so jih za vedno odtujili domo-

vini. Premoženje deportiranih družin so zaplenili v korist urada za utrjevanje nemštva, kasneje pa ga uničili.

Na navedeni način je nastala skupina okrog 600 otrok, ki je bila izjemna v vsej Evropi po tem, da je rasni test pomenil zanesljivo ločitev otrok od staršev in likvidacijo njihovih staršev.

Dejanski stan vojnega zločina *sui generis* in zločina zoper človečnost *sui generis*, izvršenega nad skupino oškodovancev, je torej v naslednjem:

Če so očeta ustrelili kot partizana ali talca, oziroma če se je to zgodilo materi, je moral preživeti starš v primeru, da je otrok prestal rasni preizkus, v taborišče, kjer je najpogosteje končal v krematoriju. Mladoletnega otroka so na ta način ločili od obeh staršev in ga nato napotili v Nemčijo, da bi ga tam ponemčili. Opisani način ravnanja s civilnim prebivalstvom med vojno so okupacijske nacistične oblasti izvrševale samo v Sloveniji, nikjer drugje. Svetu so poznani Dachau, Auschwitz, Jasenovac, opisano vojno hudodelstvo nacistične Nemčije v Celju pa je svetu več ali manj neznano. V zločinski dejavnosti nacizma vse do tega primera ni bilo ugotovljeno, da je moral umreti bodisi oče bodisi mati, ali da sta morala celo oba starša umreti zato, ker je njun otrok prestal rasno preizkušnjo za nordijski tip Germana. Gre za malo znano obliko genocida dvajsetega stoletja, ki je nastal kot posledica germanizacije slovenskih pokrajin Štajerske in Gorenjske, ki so ju Nemci *de facto* priključili k Tretjemu rajhu.

Po vojni se je v domovino vrnilo približno 400 otrok, za ostalimi se je sled izgubila. Danes, oziroma ob vložitvi tožbe 24. 6.1994, jih živi še okrog 350.

Zaradi grozot, ki so jih tožniki doživeli v letih vojne okupacije, sodijo le-ti med najbolj tragične žrtve druge svetovne vojne. Nemški nacisti so namreč »taboriščnikom – ukradenim otrokom« dobesečno uničili življenjsko srečo, saj so jim:

- uničili otroška leta, vso mladost in življenje,
- pobili starše, brate in sestre ter mnoge sorodnike, uničili njihove družine in domove,
- jih telesno in duševno prizadeli (hrana je bila mnogokrat primerna kvečjemu za živali), posledica tega pa so bile čustvene motnje, nevroza, travmatična stanja, občutek manjvrednosti pred ostalimi, ki niso preživeli teh grozot, bolezni – med njimi predvsem tuberkuloza,
- jim onemogočili normalno bivanje, možnosti za normalno šolanje (tisti, ki so študirali, bi morali delati do sedemdesetega leta starosti),

- jih gmotno prikrajšali, saj je bil njihov položaj bistveno slabši, kot bi bil v normalnih okoliščinah odraščanja,
- taboriščniki so tri vojna leta bili prisiljeni preživeti na ozemlju Tretjega rajha, kjer so zlasti starejši morali delati za nemško vojsko (v tovarnah streliva, na kmetijah, nabirali so gozdne sadeže itd.).

Oškodovanci predstavljajo zaradi grozot, ki so jih doživeli v letih vojne okupacije, in glede na načrt germanizacije, še zlasti glede na rasni preizkus ustreznosti sicer manjvrednih slovenskih otrok za nemško nadržano, najbolj tragične žrtve druge svetovne vojne ter povsem svojstveno skupino otrok v Evropi in svetu. Ni namreč primera, da bi se tako nečloveško in brutalno znesli nad otroki okupiranih ozemelj, kakor se je to zgodilo med vojaško okupacijo nacistične Nemčije na Slovenskem. »Taboriščniki – ukradeni otroci« dolgujejo tragično usodo svoji nacionalni pripadnosti – temu, da so bili pač Slovenci, oziroma nacistični ideologiji, ki je uporabila najbolj brutalna sredstva, da bi Slovence iztrebila kot manjvredno raso.

Ob tem kaže poudariti, da republike, ki so tvorile bivšo Jugoslavijo, nimajo te vrste oškodovancev. Podobno usodo kakor slovenski otroci so doživeli le Poljaki. Iz Poljske so poslali v taborišča v Nemčijo različne skupine mladoletnih otrok brez staršev ali otroke iz sirotišnic. Vendar je bistvena razlika med Poljaki in Slovenci v tem, da sta oče ali mati mladoletnega Poljaka, ki je prestal rasni pregled, lahko odšla z otrokom v Nemčijo, kjer nista bila niti internirana v taborišču. Slovenski oče in slovenska mati otroka, ki je prestal rasni pregled, pa sta morala umreti.

V desetem poglavju tožeča stranka razširja tožbeni zahtevek za navedene oškodovance, ki do vložitve tožbe dne 24.7.1994 niso uspeli zbrati ustrezne dokumentacije. S tem je število tožnikov naraslo na 210.

Društvo taboriščnikov – ukradenih otrok je v svojem dopisu z dne 25.5.1995, ki ga je podpisal njegov predsednik, prof. Janez Štiglic, prosilo Okrožno sodišče v Celju, naj obravnava zadevo kot prednostno, za kar navaja dva razloga: prvič, tožeča stranka predstavlja zdravstveno rizično skupino z visoko stopnjo umrljivosti, in drugič, dosedANJI pooblaščenec, odvetnik P. R., preneha z odvetniško prakso.

V nadaljevanju sledi odgovor na tožbo s strani Javnega pravobranilstva Republike Slovenije. Tožena stranka ugovarja tudi nad krajevno pristojnostjo Okrožnega sodišča v Celju.

Tožeča stranka, ki jo odslej zastopa odvetnik A. R., v svojem odgovoru Javnemu pravobranilstvu Republike Slovenije z dne 7.9.1995 navaja svoje

prepričanje, ki je ostalo isto kot dotlej, in prosi sodišče za prednostno obravnavanje.

Namestnica javnega pravobranilca Republike Slovenije, N. F., v aktu z dne 3.2.1997 prosi, naj Okrožno sodišče v Celju vsa nadaljnja pisanja v tej zadevi za toženo stranko, Republiko Slovenijo, vroča neposredno na naslov: Javno pravobranilstvo Republike Slovenije Celje.

Društvo taboriščnikov – ukradenih otrok in Skupnost internirancev Dachau v svojem dopisu z dne 21.2.1997 prosita za pospešitev obravnavanja in se sklicujeta »zlasti na starost in splošno slabo zdravstveno stanje tožnikov, ki je predvsem posledica utrpelih fizičnih in psihičnih grozot in strahot, katerim so bili izpostavljeni v času nacifašističnega nasilja med drugo svetovno vojno in se v starosti še dodatno manifestirajo«.

Dne 15.7.1997 je bila glavna obravnava na Okrožnem sodišču v Celju. Ponovno glavno obravnavo so razpisali za 23.10.1997.

Inštitut za novejšo zgodovino v svojem dopisu z dne 21.7.1997 sporoča, da je »vseh 210 do sedaj znanih ukradenih otrok bilo med drugo svetovno vojno s strani nacistov nasilno odvzetih svojim staršem v Celju in nato odpeljanih v Nemčijo, da bi jih tam ponemčili«.

Tožeča stranka pa razširja svoj tožbeni zahtevek še za tri nove tožnike (Okrožno sodišče v Celju, 24.7.1997), tako da je sedaj skupaj 213 taboriščnikov – ukradenih otrok.

Glavna obravnava na Okrožnem sodišču v Celju je bila torej ponovno 23.10.1997. Tega dne je Okrožno sodišče v Celju v senatu pod predsedstvom sodnice D. R. izdalo Vmesno sodbo in razsodilo: Tožena stranka je odgovorna tožečim strankam po temelju tožbenega zahtevka. Sledi obširna Obrazložitev in zaključek, da »je sodišče odločilo, da je podan temelj odškodninskega zahtevka tožeče stranke zoper toženo stranko«.

Državno pravobranilstvo Ljubljana, Oddelek v Celju, je 5.3.1998 podalo Pritožbo tožene stranke zoper Vmesno sodbo z dne 23.10.1997. V svojem aktu je navedlo obširnejšo obrazložitev zoper to sodbo.

V dokumentaciji je Odgovor na pritožbo zoper Vmesno sodbo s strani tožeče stranke.

Višje sodišče v Celju je v svojem aktu z dne 3.12.1998 (predsednica senata A. F.) z obširnejšo obrazložitvijo sklenilo, da se Vmesna sodba sodišča prve stopnje razveljavi in da se izvrši novo sojenje. Sodišče meni, da je Republika Slovenija odgovorna za škodo, ki so jo utrpeli tožniki, le, če se izkaže, da

je SFR Jugoslavija kot prednica naše države prejela od Nemčije sredstva za plačilo odškodnine in jih porabila v druge namene.

Po mnenju tožnikov pa nesporno kaže sprejeti zaključek, da je tožeča stranka dokazala, da je SFR Jugoslavija prejela vojno odškodnino in da je ni porabila za plačilo odškodnine njenih državljanov, ki imajo temelj, opisan v tej tožbi. Tožeča stranka meni, da je SFR Jugoslavija posredno prejela vojno odškodnino od Zvezne republike Nemčije.

Dne 27.9.2001 je bila ponovna glavna obravnava pri Okrožnem sodišču v Celju. Na tej obravnavi je bilo sklenjeno, da se podpisani, prof. dr. Janko Kostnapfel, postavim za izvedenca o zadevi.

Tožbi je priložena tudi kopija Protokola o humanitarni pomoči posebej oškodovanim žrtvam nacionalsocialističnega pregona v hudih primerih v Sloveniji (Hirschev sklad).

Na koncu tožbenih dokumentov na 393 straneh so v dosjeju Pravdne zadeve še mnoge priloge, tudi korespondenca z ustanovami Zvezne republike Nemčije.

V Pravdni zadevi je sedaj spisek 213 taboriščnikov – ukradenih otrok. Med njimi je na prvem mestu tožnica A. B., roj. Š., roj. 19.7.1927. Ravno tožnico, ki je po abecedi prva na seznamu, naj bi psihiatrično pregledal in podal mnenje ter odgovore na zastavljena vprašanja. Tako predstavlja A. B. v neki meri slučajnostni vzorec vseh tožnikov.

Tožnica A. B. v svojem osebnem zahtevku navaja, da je prebila v taboriščih 32 mesecev in se je avgusta leta 1945 vrnila domov. Za to obdobje zahteva odškodnino.

Tožnica zahteva nadalje odškodnino za duševne bolečine zaradi smrti očeta, ki je bil ustreljen kot talec v Mariboru leta 1942, in matere, ki je umrla v Auschwitzu, tudi leta 1942.

Tožnica zahteva odškodnino še za duševne bolečine zaradi uničene življenjske sreče.

In končno zahteva tožnica denarno odškodnino za škodo na premoženju, ki so ga uničile okupatorske oblasti.

Na zahtevo sodišča sem torej povabil tožnico A. B. na pregled. Imenovana se je v spremstvu svojega moža zglasila v prostorih pooblaščenca tožencev.

Mož tožnice je navedel nekatere heteroanamnestične podatke. Med drugim je povedal, da sta se poročila leta 1949 in da je bila potem A. B. še pol-drugo leto v službi. Njega so prisilno mobilizirali v nemško vojsko, ujeli so ga v Afriki in ga nato odpeljali v Ameriko. Domov se je vrnil avgusta leta 1946.

A. B. se je priselila k njemu, v Šentrupert, in sta tam živela. Imata dva sinova, eden je star 51 let, drugi 46. Oba imata družino, tako da imata A. B. in njen mož enega vnuka in tri vnukinje.

Tožnica A. B. je ob svojem obisku podala naslednjo

AVTOANAMNEZO

Starši so pred vojno imeli posestvo, živeli so dovolj dobro in so se prav dobro razumeli med seboj. Njena mama je bila z njenim očetom drugič poročena; prvi mož je padel v prvi svetovni vojni. Starejša brata sta iz maminega prvega zakona, torej polbrata, vendar nikoli niso delali razlik in so se imenovali za brate in sestre. Mati je po prvem možu dobila posestvo, njen drugi mož pa se je priženil k njej. Njen oče je bil kmet, mati gospodinja. V družini je bilo osem otrok; tožnica je sedma po vrsti. Bili so kmečka družina.

Posebnih bolezni v družini ni bilo. En stric je umrl za rakom. A. B. je prebolela običajne otroške bolezni, posebnih poškodb ni imela. Končala je šest razredov osnovne šole in tri razrede meščanske šole. Te šole je zaključila do začetka vojne. Učila se je dobro.

Enajstega marca 1942 so Nemci aretirali očeta in dva brata. Tretjega aprila so v Mariboru ustrelili očeta, mlajšega brata so odpeljali v taborišče. Četrtega aprila 1942 so aretirali mamo in sestro ter ju poslali v Auschwitz. Mati je umrla v taborišču novembra 1942. Sporočilo o njeni smrti je prejela v taborišče, v katero so jo odpeljali. O ustrelitvi očeta in brata je prebrala na plakatih, ki jih je razobesil okupator.

Njihovo družino je okupator že leta 1941 »hudo označil«. Cela družina je namreč zelo nasprotovala Nemcem, bili so zavedni Slovenci. Imeli so tudi knjižnico in sodelovali so pri Prosvetnem društvu. Bili so verni, kristjani. Že pozimi leta 1941 in 1942 so podpirali partizane. Takrat so nekega partizana ujeli Nemci in je izdal njihovo družino. Nemci so potem njihovo hišo zapečatili, preostali so odšli k sosedom.

Maja 1942 so Nemci aretirali tudi njo, tožnico A. B. Takrat še ni dopolnila 15 let. Zaprli so jo v Starem piskru v Celju. Dali so jo v majhno samico, zasliševali so jo vsako noč, jo slekli do golega in pretepali. Včasih se ji zdi, da vsega tega sploh ni preživljala. Po enem tednu zapora so jo izpustili.

Tretjega avgusta 1942 so njo in sestro gestapovci aretirali pri sosedih, kjer sta tedaj živeli, in ju odpeljali v Braslovče, potem pa v okoliško osnovno šolo

v Celje. Tam sta bili nekaj dni. Otroke so ločili od staršev, okrog vratu so jim obesili kartončke. A. B. je bila v skupini otrok do 18. leta. Ženske, stare od 18 do 60 let, so naložili na kamione in jih odpeljali. Takrat, ko so jih ločili od njihovih otrok, je poslušala njihove pretresljive krike, ki jih ne bo nikoli pozabila. To je bilo najhuje, ta krik mater. Otroci so klicali svoje mame in jokali. To je bilo zanj najhujše, čeprav je bila sama z mlajšo sestro in brez mame. Tako so ostali v šoli otroci od dojenčkov do 18. leta starosti. To so doživetja, ki jih ni mogoče pozabiti. Preostale otroke so potem odpeljali v taborišče Frohnleiten v Avstriji. Otrok je bilo okrog 700. Odpeljali so jih z vlakom. Zraven otrok so bile sestre Rdečega križa. Med otroki so bili tudi dojenčki, ki so jih dali v košare.

Taborišče, v katerega so jih pripeljali, je bilo obdano z bodečo žico in s stražnimi stolpi. Stražili so ga oboroženi gestapovci. Vsako jutro so morali na apel in komandant je kričal: »Sie, Schweine, sie, windische Bande, sie, zigeunerische Bande!« Zmerjal jih je tudi z drugimi žaljivkami. Starejši otroci so morali delati pod nadzorom »Jugendführerja«.

Vse otroke so rasno pregledali, morali so hoditi goli po mizah pred komisijo. Ocenjevali so jih po polti, očeh, laseh, obliki glave, merili so jim tudi druge dele telesa. Ta postopek je bil ponižujoč, kot bi ocenjevali živino.

V taborišču niso smeli pisati in pošte niso dobivali.

Septembra 1942 so jih odpeljali v taborišče Eisenstein v Nemčiji. V to taborišče so prejemale pošto, tako da je takrat izvedela o smrti svoje mame. Neka ženska se je namreč vrnila iz taborišča in ji povedala, da so njeno mamo usmrtili, potem ko je zbolela za tifusom. Ko je zbolela, so jo poslali v posebno barako, nato pa v plinsko celico. Njena sorodnica ji je to pisala v Eisenstein, potem ko je izvedela za smrt njene mame od tiste ženske. Ko je A. B. prejela to pošto, prebranega sploh ni mogla dojeti. Najhuje pa ji je bilo, ko je izvedela, da mama ni umrla zaradi bolezni, ampak so jo bolno usmrtili v plinski celici. Za smrt očeta, ko so njega in polbrata ustrelili na veliki petek, je izvedela že pred svojim odhodom v taborišče.

Novembra 1942 so jih odpeljali v Seligenporten v Nemčiji. Starejši otroci so morali vse delati. Tedaj petnajstletna A. B. je morala skrbeti za devet otrok, starih od sedem mesecev do treh let. Dojenčkov je bilo skupaj okrog 40. Dva fanta iz njene skupine nista nič govorila, čeprav je sestra povedala, da sta doma že govorila. Starejši otroci so morali skrbeti za majhne otroke, čeprav bi še sami potrebovali oskrbo in ljubezen staršev. Vsi so bili polni uši in krast, ležali so na pogradih, na slami. Mnogi otroci so začeli močiti v posteljo in uhajalo jim je tudi blato, čeprav prej niso imeli teh težav. Te so bile posled-

ce stresov. Nemci so tem otrokom rekli »Bettnasserji« (»močilniki«). Sestra tožnice A. B. je še tri leta po vrnitvi domov močila v posteljo. V taborišču je bila stara sedem let. Doma je močila posteljo do desetega leta. V posteljah v taborišču so se zaredili tudi črvi.

Pomladi leta 1943 so ločili med seboj še otroke, brate in sestre. Njeno sestro so poslali v drugo taborišče, njo pa so z drugimi pripeljali v Seligenporten, v taborišče, v katerem so bili tedaj samo še starejši od 14. leta. Tako so jih uporabili za delovno silo: delali so v tovarni vojaške opreme, v šivalnici, krpali so perilo in tudi nahrbtnike, ker nemška vojska že ni imela več vsega v izobilju. Delali so ves dan. Zvečer so dobili skromno večerjo: kolerabo, zelje in podobno. Za vsak prekršek v taborišču so bili strogo kaznovani, bodisi so jih zaprli v temnico, v majhno sobico brez oken, bodisi so se morali plaziti po blatu. Naložili so jim tudi druge telesne kazni. Prepovedali so jim pošto.

Pomladi leta 1944 so bili premeščeni v taborišče Neumarkt v Nemčiji. Bili so v barakah, polnih stenice. Na delo so hodili v tovarno razstreliva, delali so na vžigalnikih za ročne granate. Zaradi tega so bili v stalni nevarnosti in v nevarnosti so bili tudi zaradi bombnih napadov ter bližajoče se fronte. Fantje so morali v mestu čistiti ruševine po napadih ameriških letal.

V taboriščih so bili ves čas za ograjo, stražili so jih SS-vojaki in komandanti. Ustrahovali so jih, poniževali in žalili. Prepovedali so jim pogovarjati se v slovenščini. Pošta je bila mogoča samo v nemščini.

Otroci so imeli nalezljive bolezni, zdravstvene zaščite ni bilo, saj niso imeli zdravnika, temveč samo sestre. Bili so slabo oblečeni in obuti. Vedno so bili lačni in premražen. Mnogi so zaostali v rasti. Tožnica A. B. je izgubila menstruacijo za eno leto.

Marca ali aprila 1945 so jih osvobodili Američani. Vendar so že pred koncem zbežali v gozd, čim je odšla straža. En teden so bili v gozdu. Tedaj so vse naokrog streljali in je močno pokalo. Američani so jim dali hrano. Nekaj časa so še ostali v Neumarktu. Kasneje so jih z avtomobili in potem z vlaki odpeljali domov. A. B. se je vrnila v domovino avgusta 1945. Vrnila se je v prazno in oropano hišo, brez očeta in matere in brez brata ter sestre, ki je tudi umrla v Auschwitzu.

Po koncu vojne so bili na kmetiji starejši brat, star 34 let, drugi brat, ki se je vrnil iz Mathausna, star 20 let, starejša sestra, stara 21 let, mlajša sestra, stara 10 let, in tožnica A. B., ki je imela tedaj 18 let. Po vojni niso ničesar dobili, ampak so že prvo leto morali dati s kmetije obvezno oddajo. Pomagala jim je stara mama, saj tudi kart niso dobili, ker so imeli posestvo.

Starejši otroci so seveda izgubili leta šolanja. A. B. je imela triletno meščansko šolo. Leta 1946 se je zaposlila na pošti v Celju, saj po vojni zaradi materialnih pogojev ni mogla nadaljevati šolanja. Če bi njene internacije ne bilo, bi se seveda šolala naprej. Nekoč je želela postati učiteljica. Kasneje se je poročila in prišli so otroci, ostala je doma.

Ko se je vrnila domov, je imela noge še ozeble, imela je tudi težave z revmo in bila je živčna. Družine ni bilo več in to je bilo hudo. Že dolga leta ima kronično vnetje želodca in preveč kisline. Proti kislini jemlje tablete Rupurut in tudi Ranital. Včasih dobi kar napade in mora vzeti Buscopan. Za živce pa jemlje Helex, saj ji je zdravnik dejal, da so njene želodčne težave živčnega izvora. Spi zelo slabo: prebuja se in vstaja. Menstruacije je imela zelo boleče. Še sedaj ima težave z išijasom. Poškodovano ima tudi hrbtenico. Na črevesju so našli izrastke. Odstranili so ji jajčnik in na mehurju so ji opravili plastično operacijo.

Seveda je bilo zelo hudo izgubiti mamo, očeta in sestro. V taboriščih so jih žalili, ker so Slovenci, in jih niso imeli za ljudi, kot da bi bili kriminalci. Niso smeli govoriti in ne pisati slovensko. Niso imeli svobode. Bili so lačni, občutili so mraz in vse druge hude reči. Naenkrat, ko izgubiš toliko svojih, ko vse izgubiš, se je pojavilo tako veliko hudih stresov. Eden najhujših spominov pa je tisti, ko so v Celju ločili otroke od mater. Ta izkušnja je bila zanjo obupna, najhujša, čeprav nje niso ločili. Otroci so jokali, mame so kričale in vpile.

Nemci so jo hudo prizadeli in tega jim ne bo odpustila. Seveda tistim Nemcem, ki so bili krivi za to, ne današnjim. Sedaj je postala stara.

STATUS PSYCHICUS

Preiskovanka je med pregledom osebno urejena, psihotičnih znamenj ne kaže. Čustveno je adekvatna, vendar z lahno depresivno lego. Intelligentnostno je primerno opremljena.

V taboriščih je dolgotrajno doživljala tesnobo, bojazen – anksioznost, torej hud občutek nedoločenega strahu pred neznanimi ogrožajočimi situacijami. Poleg tega je preživljala tudi stvarni strah pred obstoječimi ogrožajočimi situacijami in posledicami, kot so bile skrajno pomanjkljiva in neprimerna prehrana, nezadostna obleka, mraz, močno kaznovanje za vsakršno malenkost.

V taboriščih je bila podvržena prisilnemu delu, celodnevnomu, in nazadnje celo nevarni izdelavi streliva in orožja. To delo je bilo izkoriščevalsko in za otroka brutalno.

Menstruacijo je izgubila za eno leto, nakar se je pojavila zelo boleča.

Po vrnitvi iz taborišča je imela vrsto duševnih in telesnih težav. Bila je živčna in imela je težave z revmo.

Pojavilo se je kronično vnetje želodca, s katerim ima dovolj hude težave še sedaj. Zdravnik je označil to bolezen za posledico živčne prizadetosti, torej psihogenega vzroka in nastanka.

Še vedno ima težave z išijasom in s poškodovano hrbtenico.

Slabo spi, ponoči se prebuja in vstaja.

STATUS SOMATICUS

Preiskovanka je mešane telesne konstitucije, bolj pikničnega tipa, primer-no raščena in prehranjena.

V ospredju njenih telesnih težav so tiste z želodcem, v smislu kroničnega gastritisa oziroma ulkusne bolezni, tudi z občasnimi bolečinskimi napadi. Te težave z želodcem so očitno v večji meri nevrozogenega značaja.

Tudi težave s hrbtenico in išijasom utegnejo biti v neki meri posledica taborišč, zlasti prisilnega dela in prestajanja mraza.

DIAGNOZA

Trajna osebnostna spremenjenost po ekstremni obremenitvi (ICD-10: F 62.0).

ODGOVORI NA SEDEM VPRAŠANJ SODNICE

1. Duševne bolečine preiskovanke so bile že v Zbirnem taboriščnem cen-tru v Celju tako pošastno hude, da jih je komaj mogoče pojmiti. Z razobeše-nega plakata je izvedela za ustrelitev očeta in brata. V taborišče Auschwitz so aretirali in deportirali njeno mamo in sestro. V zbirnem taborišču je bila sama s sestro. Tam je doživela grozljiv dogodek, ko so otroke (tudi dojenčke) nasilno odvzeli njihovim materam. Tedaj je vsa pretresena poslušala jok otrok in pretresljive krike mater.

Pretresljivi (pretres-stres) kriki mater!

V štirih taboriščih v Nemčiji je potem preživljala poniževanje, lakoto in mraz. Bila je podvržena prisilnemu delu. Živela je v stalni negotovosti, bojaz-ni, tesnobi – anksioznosti in tudi stvarnem strahu.

Vse to in še marsikaj je seveda predstavljalo hude duševne bolečine, ki jih je morala dolgotrajno prestajati mladostnica, stara 15 let, torej deklica v svojem najbolj občutljivem in labilnem življenjskem obdobju.

Njeno trpljenje v taboriščih je bilo seveda tudi telesno in ne samo duševno.

2. Še pred deportacijo v taborišča je izvedela z lepaka, da so kot talca ustrelili njenega očeta in brata, s katerima se je lepo razumela in gojila do njih vsa topla otroška čustva. Njena celotna družina je bila emocionalno ubrana. Takšna izguba mora predstavljati za otroka neizmerno duševno bolečino.

3. Nepojmljiva je bila tudi njena duševna bolečina, ko je v taborišču izvedela za smrt svoje mame. Še posebno jo je prizadelo to, da so jo usmrtili v plinski celici kot bolnico. Mati je takrat namreč bolehalo za tifusom in so jo oddelili v posebno barako. V Auschwitzu je umrla tudi njena sestra.

4. Preiskovanka je po vojni ostala brez staršev in brez brata in sestre, torej je njena družina v osnovi razpadla. To dejstvo seveda mora predstavljati težko duševno bolečino.

5. Tožnica se je po vojni znašla na opustošeni kmetiji, ki so jo oropali okupatorji leta 1942. Ostali so brez sredstev, kar je preiskovanki onemogočalo nadaljnje šolanje. Nekoč si je želela postati učiteljica. Tudi ta neizpolnitev predstavlja duševno bolečino.

6. Preiskovanka še vedno trpi duševne bolečine, ki se razodevajo v veliki meri seveda v tem, da ne more izbrisati iz spomina krute izgube mame in očeta, sestre in brata ter tudi ne trpljenja v štirih taboriščih. Počuti se živčno, slabo spi, se prebuja, ponoči vstaja in ima dovolj hude težave s kroničnim vnetjem želodca, ki je pretežno psihogeno.

7. Posledice njenega življenja v taboriščih so očitne. Psihične se kažejo v njeni živčnosti – nevrozi, telesne pa še zlasti v njeni psihosomatski bolezni – v ulkusni bolezni. Poleg tega razodeva tudi jedrne osebnostne spremembe, celo v smislu občasnega sindroma alosihične depersonalizacije: včasih se preiskovanki zdi, da svojega krutega zapora še pred njeno deportacijo v taborišča sploh ni doživljala... Takrat pa še ni dopolnila 15 let.

KOMENTAR

Glede na diagnozo, ki sem jo postavil, navajam sedaj njeno obrazložitev iz zadnje mednarodne klasifikacije duševnih motenj ICD-10, F 62.0. Trajna osebnostna spremenjenost po ekstremni obremenitvi (*andauernde Persönlichkeitsänderung nach psychischer Erkrankung*) na strani 220:

»Trajna osebnostna spremenjenost je lahko posledica ekstremne obremenitve. Obremenitev mora biti tako skrajna, da sama ranljivost prizadete osebe še ne zadošča za razlago posledice osebnostne spremenjenosti kot osnovnega vzroka. Na primer, sem sodijo doživetja v koncentracijskem taborišču, mučenje, katastrofe, dolgotrajne življenjsko ogrožajoče situacije kot žrtev terorizma (talec), dolgotrajno ujetništvo z grozečo smrtno nevarnostjo.

Motenost po duševnem pretresu (F 43.1) je lahko predhodna oblika osebnostne spremembe. Potem jo je treba razumeti kot kronično, ireverzibilno posledico takšne motnje. Trajna osebnostna motnja se lahko razvije tudi brez predhodne motenosti po duševnem pretresu.«

V navedbah primerov mednarodne klasifikacije za skrajne obremenitve kot osnovnega vzroka trajne osebnostne spremenjenosti pojem »taboriščniki – ukradeni otroci« ni posebej imenovan, in sicer iz preprostega razloga, ker ta strašni in svojevrstni zločin med drugo svetovno vojno nad slovenskimi otroki – ni poznan!

Trajna osebnostna spremenjenost se je pri preiskovanki A. B. razvila izključno zaradi izjemno hudih pretresov v času vojne, še posebej preživljanja v taboriščih, in nima nobene zveze z njeno morebitno predhodno ranljivostjo ali motenostjo po kakšnem duševnem pretresu v smislu poglavja F 43.1 v mednarodni klasifikaciji.

Končno navajam definicijo bolečine, ki jo je postavilo Mednarodno združenje za njeno preprečevanje, IASP – International Association for the Study of Pain:

»Bolečina je neprijetna senzorična in čustvena izkušnja, povezana z dejansko ali možno okvaro tkiva, ali pa se kot takšna vsaj kaže.«

Tudi umetno izločeni pojem – duševna bolečina – sodi v to definicijo. Sicer pa kaže povedati, v širokem pomenu, bolj laičnem, da predstavlja duševno bolečino zlasti spomin, ki boli.

Prof. dr. Janko Kostnapfel

Ljubljana, 15. decembra 2001.

Mile Pavlin

Moč javnega mnenja

V šolskem letu 1940–41 sem bil dijak četrtega razreda Prve državne realne gimnazije v Vegovi ulici v Ljubljani. Lahko trdim, da smo bili, čeprav stari od trinajst do petnajst let, vsaj za tiste čase zelo razgledani. Predvsem smo pogosto razpravljali o dogajanju okoli nas, še posebej o grozeči nevarnosti nove, že druge svetovne vojne v človeški zgodovini.

Sicer smo bili sinovi trgovcev in uradnikov, pristašev ali članov liberalne stranke. Svoje vedenje smo črpali iz dnevnika *Jutro* in tednika *Slovenski narod*. Med nami je bilo tudi nekaj kmečkih sinov, ki so prebiral *Slovenca* ali *Slovenski dom* in so nam pogosto nasprotovali, tudi stepli smo se včasih. Komaj smo prerasli kratke hlače, že smo bili dovolj radovedni in zreli, da smo znali prisluhniti pogovorom in govoricam mnogih ljudi, tako preprostih kot tudi izobražencev. Nekateri so nas tolažili, da vojna ne bo dosegla Jugoslavije, vendar se je število teh tolažnikov nezadržno zmanjševalo. Čeprav so v časopisih pisali drugače, je veljalo javno mnenje, da je vojna med Jugoslavijo, Nemčijo in Italijo neizogibna, le da ne vemo, kdaj bo izbruhnila. Upali smo tudi, da bo naša vojska dovolj močna, da bo premagala sovražnika.

Tako vzdušje na srednjih in strokovnih šolah kot tudi v našem razredu je na nas močno vplivalo. Vedno manj smo sledili pouku, tudi učenje smo zanemarljali. Seveda so profesorji slutili, kaj se dogaja v naših glavah, toda prav nič niso mogli pomagati, le nekoliko mileje so ocenjevali naše dvome in težave.

Potem pa je v sami Ljubljani nekaj dni pred 27. marcem prišlo do večjih demonstracij. Glavni pobudniki so bili študentje in dijaki višjih razredov gimnazij. Policija jih je skušala s silo zatreti, a ji ni uspelo.

Množico na Kongresnem trgu in na Vegovi smo dijaki Prve državne realne gimnazije opazovali skozi okna, še posebej zato, ker so bili demonstranti tudi naši sošolci. Seveda so ti dogodki še bolj vplivali na nas, da je naša že prej skromna zbranost pri pouku še bolj plahnela. In spet so nam profesorji morali gledati skozi prste.

Med temi demonstracijami se je dogajalo, da jo je kdo tudi skupil. Tako so dijake enega izmed razredov popoldanske izmene predčasno pustili domov. Mladež se je z vikom in krikom pognala na ulico, kakor je bilo pač v navadi ob

takšnih priložnostih. Toda med nami se je znašel policist na konju, nad našimi glavami je vihtel za prst debelo in kak meter dolgo gumijevko, s kakršnimi so bili opremljeni mestni stražniki. Čez nekaj časa je policist začel udrihati po naših glavah in ramenih, dokler se nismo razbežali. Kakor se spominjam, je prejel udarec po glavi Božo Robida. Njegovi starši so se pritožili, vendar brez uspeha, povrhu pa so ves postopek prehiteli dogodki, ki so sledili demonstracijam.

Kmalu po 27. marcu, ki smo ga dijaki sprejeli z vzhičenjem, so šolske oblasti začasno ukazale konec pouka. Zakaj, nam seveda ni nihče razložil. Ko smo se pred šolo razhajali, smo se rokovali, kot bi odhajali kam daleč in za dolgo časa. Tudi glasni nismo bili tako kot sicer, ko so nas predčasno spustili domov.

Domov, v Šiško, sem se vrnil malo pred poldnevom. Mati je že vedela, da so nas poslali domov, saj so novico sporočili tudi po radiu. Oče, udeleženec prve svetovne vojne, je očitno kazal zaskrbljenost, materi pa so solze vrele v oči.

»Vojna bo, kajne,« mi je dejala in si brisala solze.

Zvečer nas je obiskal materin bratranec Janko Bēdenk, poveljnik ljubljanske policije, sicer poštenjak od nog do glave in zaveden Slovenec. Tudi on je v pogovoru omenil, da nas utegnejo vsak hip napasti.

Da je vojna pred durmi, je kazala tudi vsebina nemških radijskih oddaj. Iz zvočnikov so namreč vrele udarne vojaške pesmi – zanesljiv znak, kaj se pripravlja. Prav tako so po cestah pogosto korakali jugoslovanski vojaki v popolni bojni opravi in s čeladami na glavah.

In javno mnenje: Zakaj študentarija draži Hitlerja, ki komaj čaka na povod za napad na Jugoslavijo. Ali: Kaj nam je tega treba, za silo smo še kar nekako živeli; če nas napadejo, bo še slabše, saj bo tekla kri.

Potem se je zgodil 6. april, ko so zatulile sirene in naznanile začetek vojne med Jugoslavijo in Nemčijo ter Italijo. Zdaj je bilo potrjeno, da se črnogledi preroki niso motili, ko so napovedovali še hujše težave. Zdaj je javno mnenje močno okrepilo svoj vpliv, pospešeno je nastajalo tisto, kar je sooblikovalo nekaj kasneje temelj močne in vplivne odporniške organizacije.

Sledila je italijanska zasedba Ljubljane in dela Dolenjske z Notranjsko. Radovednost, kakšna je zmagovita vojska, me je pognala od doma, da sem šel past zijala k ograji okoli vadbišča sokolskega doma v Šiški, nedaleč od mojega doma. Brž sem ugotovil, kakšni vojščaki so Italijani. Oče je imel prav, ko mi je pripovedoval o njih, saj jih je poznal – z njimi se je vojskoval ob Piavi.

Od mene večji predrzneži so se spuščali celo v manjše spore in prerekanja z okupatorskimi vojaki. Šišenski pobalini so jim celo grozili s četniki, ki so uživali sloves krvoločnih in nepremagljivih bojevnikov. Na splošno pa so v zgodnjem razdobju italijanske okupacije vojaki kazali Slovencem prijazen obraz; trgovine so bile še dokaj založene, zlasti z živili, blagom in celo zapestnimi urami.

In javno mnenje: Prilizujejo se nam. Ko bodo imeli v rokah vso oblast, bodo pokazali pravi obraz.

Na Primorskem je bilo sprva tako. Kaj je temu sledilo, pa je več ali manj znano.

Dnevi so nezadržno tekli, vreme je bilo lepo. Nekega dne sem prejel od ravnateljstva gimnazije vabilo k pouku, ki naj bi se znova začel. Ko sem prišel v gimnazijo, sem opazil v klopih prve praznine; Nemci na Gorenjskem in Štajerskem niso puščali slovenskih dijakov čez razmejitveno črto. Vendar so si mnogi pomagali sami in si našli zatočišče pri znancih ali sorodnikih.

Prve dni maja so nas šolske oblasti pognale na sedanjo Prešernovo ulico gledat italijansko vojaško parado. Z njo so zasedbene oblasti slavile ustanovitev Ljubljanske pokrajine in njeno priključitev k Italiji. Seveda smo dijaki na razne načine kazali, da ne maramo okupatorjev.

In javno mnenje: Zdaj je več kot očitno, da nam skušajo vladati navadni komedijanti. Za koga nas vendar imajo? Sram nas je lahko za tiste naše rojake, ki tujcem lezejo pod rep v zahvalo za piškavo naklonjenost.

O kaki Osvobodilni fronti dijaki maja 1941 seveda še nismo nič vedeli, čeprav smo bili v veliki večini naklonjeni mnenju, da bo vsekakor potrebno nekaj ukreniti, ko bo čas za kaj takega. Sanjarili smo celo o množični vstaji. Kako obsežne so bile priprave, pa kaže moje mladostniško dejanje. Na večji risalni list sem z vodenimi barvicami naslikal mobilizacijski lepak. Pod gornjim robom sta bila jugoslovanski grb in rdeča zvezda s srpom in kladivom.

Tiste čase, ko so Šiškarji kar »navalili« na zemljišče okoli kasnejšega Tikija, da bi prišli do vrtičkov, ki bi jim pomagali skozi pomanjkanje vojnih časov, smo zlasti ob večerih vneto poslušali radio – postaji London in Moskvo. Čeprav sta bili obe prepovedani, policija ni kazala prevelike vneme pri preganjanju. Iz Londona so sporočali slabe novice z bojišč v Grčiji in severni Afriki, v Moskvi pa so pleteničili z gospodarskimi uspehi socialističnega kmetijstva in industrije. Milo rečeno: oddaje so bile na moč dolgočasne.

In javno mnenje: Nemec in Rus se bosta prej ali slej spopadla, najbrž že kmalu. Potem bo Hitlerja kar odplaknilo...

Sicer so se razmere v Ljubljani zaostrovale, tudi hrane je začelo primanjkovati, nekaj so jo ljudje pretihotapili z Gorenjskega. Mesto je zapljusnil val pregnancev, saj so nemške oblasti zaprle skoraj vse slovenske izobražence.

K nam sta se zatekla učitelj Bajde in učiteljica Kristina Satler. Oba sta poučevala na šoli v Vižmarjih in obema smo omogočili začasno zasilno stanovanje. Bajde si je kmalu našel delo pri gradnji ceste v Iškem Vintgarju. Tam je skupaj z drugimi delavci, večinoma nekdanjimi učitelji, čez teden prenočeval v baraki, le ob nedeljah je prihajal k Satlerjevi.

Med enim od takih obiskov, sredi maja, mi je pokazal precej zamaščen in zmečkan list papirja, razmnožen na ciklostilu. Na zgornjem robu je pisalo *Slovenski poročevalec*.

»Nikomur niti besedice o tem!« mi je zabičal Bajde.

V eni sapi sem prebral obe strani lista, silovito sem bil navdušen nad vsebino in takoj bi se bil pridružil upornikom, če bi me le hoteli in če bi vedel zanje. Bajde mi je pripovedoval, da se uporniki zbirajo v Iškem Vintgarju, da je med delavci precej rezervnih oficirjev, saj so bili skoraj vsi učitelji. Tudi orožja imajo nekaj malega.

Bajde mi lista ni zaupal, vzel ga je s seboj v mesto. Kmalu zatem so ga aretirali. Zakaj, ne vem. Najbrž je premalo previdno zbiral somišljenike.

In javno mnenje: Ti ljudje (okoli *Slovenskega poročevalca*) imajo prav. Upreti se moramo, ne pa čakati kot ovce.

Ljubljancani so bili sproti in dobro obveščeni o tem, kaj se dogaja na Gorenjskem. Tako so še dovolj zgodaj izvedeli za več tisoč učiteljev, duhovnikov in drugih, ki so jih nacisti zaprli in nagnetli v poslopje škofijske gimnazije v Šentvidu, od koder naj bi jih poslali v Srbijo, na Hrvaško in deloma tudi v Bosno. To se je nato zgodilo zadnje dni junija in v začetku julija 1941, ko je iz Šentvida odpeljalo pet vlakov pregnancev.

Tako množični pregon slovenskih izobražencev je seveda silovito ogorčil zlasti Ljubljancane. Če upoštevamo še nemški napad na Sovjetsko zvezo in govorice o zbiranju upornikov po gozdovih, se je uresničila večina predvidevanj.

In javno mnenje: Tako je nastal temelj Osvobodilne fronte, ki se je le nekaj mesecev kasneje spremenila v mogočno vseljudsko organizacijo.

